

VEREENIGING VOOR WIJSBEGEERTE DES RECHTS

Vergadering van 22 November 1930, gehouden te 's-Gravenhage in een der zalen van den Hoogen Raad der Nederlanden onder voorzitterschap van Mr. Gerbert Scholten.

Inleider: Prof. Dr. R. KRANENBURG (Leiden)

Onderwerp:

DE JURIDISCHE UITLEGGINGSMETHODEN EN HARE GRONDSLAGEN.

De heer Prof. Mr. R. KRANENBURG:

Op één punt verwacht ik vandaag weinig of geen tegenspraak: nl., dat met het onderwerp, dat ik vandaag heb in te leiden, iedere jurist in aanraking komt. Iedere jurist heeft normen en normen-complexen te hanteeren, iedere rechtsbeoefenaar heeft omtrent de zinsbepaling van die normen tot klaarheid te komen, althans wanneer hij zijn werk niet in den blinde, op goed geluk af, wil verrichten. Hij kan nu het vraagstuk, of liever het complex van problemen op verschillende wijzen onder de oogen zien en bij de verschillende groepen van rechtsbeoefenaren zal waarschijnlijk de tendentie bestaan, om een bepaalde wijze van beschouwing te aanvaarden. Hij kan er zich mee tevreden stellen na te gaan, welke verklaring van de normen van positief recht daadwerkelijk wordt gegeven door de organen, die het laatste woord over de toepassing van het recht hebben te spreken, en bij niet weinig advocaten en leden van de rechterlijke macht bestaat de neiging, het daarbij maar te laten. Voor de practijk, zegt men, heeft men daaraan wel genoeg; het eenige wat telt, is: wat zegt de Hooge Raad van een bepaalde norm? Meer behoeft men er niet van te weten; het overige is maar geleerdheid, overbodige geleerdheid, die den practicus meer schaadt dan baat. Nietwaar: „veel wijsheid leidt tot razernij”, tot abstruse, duistere, onbegrijpelijke redeneeringen, men houde zich aan het arrest en daarmee: basta. Intusschen is die zoogen. vastheid en zekerheid maar schijn en het zich op den beganen grond houden van den practicus maar zelfbedrog. Hij komt daarmee in geen deele uit; het leven, ook het rechtsleven, is oneindig rijk aan nuanceeringen en talrijk zijn de onbesliste rechtsvragen. Omtrent tal van artikelen bestaat geen vaste jurisprudentie en steeds doen zich nieuwe vragen voor. Toen ik vroeger in de rechterlijke macht werkzaam was, hadden wij een collega, een rechter-plaatsvervanger, die zei: „je hebt aan de jurisprudentie en de juristische litteratuur toch niets, want omtrent het geval, waar je mee bezig bent, vindt je toch geen licht; dat is juist altijd iets nieuws, een ander geval.”

De jurist kan verder trachten de methode te vinden, welke door de rechtspreekende organen wordt toegepast, meer speciaal dus de werkwijze door den Hoogen Raad bij de uitlegging van normen gevolgd. Zou hem dat gelukken, dan zou hij voor de practijk inderdaad een eind verder zijn. Hij zou weten op welke wijze door de organen, met welke hij te doen heeft een bepaling, die in een speciaal geval toepassing vereischt, naar alle waarschijnlijkheid zal worden uitgelegd. Hij zou dus weten, in welke richting hij zou moeten zoeken. Maar gesteld al, dat hij daarin zou kunnen slagen — ik kom op de waarschijnlijkheid daarvan nog terug — dan zou voor meerdere juristen dit resultaat toch zeker niet voldoende zijn.

Vooreerst, wat de theorie betreft; ieder die prijs stelt op een eigen oordeel en die eenigen critischen zin heeft, zal er onvermijdelijk naar streven, een bepaalde methode, althans een zijn eigen wetenschappelijk juridisch geweten bevredigende werkwijze bij de uitlegging te vinden.

En, wat de praktijk aangaat, er zijn juristen, die krachtens den aard van hun werk ook „voor de praktijk” met het veronderstelde resultaat niet zouden uitkomen. Dat zijn n.l. zij, die in laatste instantie de beslissing hebben te geven omtrent de uitlegging, dat zijn dus de hoogste beslissende justitieele en administratieve organen zelve en in ons constitutioneel bestel, hetwelk het beginsel van de onschendbaarheid der wet aanvaardt, de wetgever zelve, die de Grondwet heeft uit te leggen, hier te lande zonder judiciële contrôle. Deze juristen zijn minder in aantal, maar zij zijn er niettemin.

Ik zeide zooeven: „gesteld, dat hij er in zou kunnen slagen, de methode van uitlegging, toegepast door de hoogste beslissende organen, te vinden”. Men moet zich nu omtrent de mogelijkheid hiervan vooral geen te groote illusies maken.

Men heeft wel eens pogingen in die richting gedaan. Mr. J. P. Fockema Andreae heeft in zijn voortreffelijk proefschrift, in 1904 te Leiden verdedigd, getiteld: „Tien jaren rechtspraak van den Hoogen Raad”, de gelukkige gedachte gevolgd, een inductief onderzoek in te stellen naar de methoden, die de Hooge Raad in tien jaren in de praktijk van het recht daadwerkelijk heeft toegepast. Hij heeft de uitspraken van ons hoogste rechtscollege over een decennium nagegaan en heeft een onderzoek ingesteld naar de methode, die telkens door den Hoogen Raad werd gevolgd. Maar, mDV, het resultaat, waartoe hij kwam, is, naar mij voorkomt, al heel weinig scherp omlijnd. Een algemeenen regel, een duidelijke lijn heeft hij niet gevonden. Hij heeft zijn onderzoek in dier voege ingesteld, dat hij ongeveer heeft behouden de verschillende methoden van interpretatie, die in de dogmatiek plegen te worden onderscheiden, als: de grammaticale of letterlijke methode (door hem genoemd: „het gezag der woorden der wet”); de logische interpretatie (de invloed van „den aard van het voorschrift”, „de plaatsing”, van „het opschrift of de considerans”), dan de historische interpretatie („herkomst en wordingsgeschiedenis”), de sociologische, soms ook wel utilitaire interpretatie genoemd (de uitlegging „in overeenstemming met de behoeften van het maatschappelijk leven”, zooals hij het uitdrukt) en eindelijk de analogische interpretatie („leemten in de wet, analogie”).

Zijn resultaat is niet scherp omlijnd, zeide ik. Wel heeft hij een algemeenen indruk. Zijn hoofdindruk is wel deze, dat de grammaticale interpretatie de voorkeur van ons hoogste rechtscollege heeft. „Als men zich in de arresten van den H.R. over het laatste tiental jaren vermeet”, zoo schrijft hij (blz. 43), „wordt men zeer spoedig getroffen door een uitgebreide reeks van uitspraken, waarin een aantal van de belangrijkste argumenten, die in zake de interpretatie worden gebruikt, blijken het af te leggen tegen het argument, gelegen in de duidelijke, ondubbelzinnige woorden der wet.” Maar, dat is niet meer dan een zeer algemeene indruk. „Het scherpe van dezen trek”, zooals de schrijver het zelf uitdrukt, „wordt op meer dan één wijze verzacht.”

Ik zou willen zeggen, zijn boek gelezen hebbende: zelfs tamelijk sterk weggedoezeld.

Het beeld, dat ons wordt geschetst, is uitermate vaag. Wij zien in den Hoogen Raad al de onderscheiden methoden van interpretatie toepassen. Wij kunnen dan ook verstaan, dat een lid van ons hoogste rechtscollege, Mr. P. van Bemmelen, een scherpzinnig en oorspronkelijk jurist, die de rechtsgeleerde litteratuur heeft verrijkt met verschillende origineele en belangrijke bijdragen, aan welke, naar mijn indruk, niet altijd voldoende eer is bewezen, en die een verzameling rechtsgeleerde opstellen over practische rechtsvragen heeft ingeleid met een verhandeling over de methoden van interpretatie, daarin niet één methode als *de* ware, algemeen gel-

dende heeft aangegeven, maar een aantal methoden naast elkaar stelt. Hij onderscheidt niet minder dan tien, beginnende, ook hij, met

- 1°. de *interpretatie* volgens de letter der wet, door hem de *textuele* interpretatie genoemd;
 - 2°. de *intentioneele* interpretatie, interpretatie volgens hetgeen de wet niet zegt, maar blijkbaar *bedoelt*, op het oog heeft.
Daarvan onderscheidt hij weer:
 - 3°. de *princiepelle* uitlegging, dat is de interpretatie niet volgens hetgeen de wet zegt of bedoelt, maar volgens hetgeen met haar motieven, strekking, doel of beginselen in het algemeen overeenkomstig is.
 - 4°. de interpretatie naar de redelijkheid en wenschelijkheid, wat hij noemt de *rationeele* of *utilitaire* interpretatie.
 - 5°. de *deductieve* interpretatie, die uit gegeven rechtsbegrippen, instellingen en redenen *logisch* noodwendige positieve of negatieve gevolgtrekkingen maakt.
 - 6°. de *analogische* interpretatie, die gegeven rechtsbepalingen toepast op gelijksoortige gevallen, welke op een ander rechtsgebied liggen;
 - 7°. de *comparatieve* of *systematische* interpretatie, die een wet, wetboek, of een groep van samenhangende wetten of wetboeken als een geheel beschouwt, ze onderling vergelijkt en daaruit consequenties trekt, die den zin der wet aanwijzen, of hem aanvullen of wijzigen.
 - 8°. de *legislatieve* interpretatie, die uit de uitingen des wetgevers of wel van een harer organen bij de tot stand koming der wet, uit de opvattingen bij de parlementaire beraadslaging gebleken, uit vroegere ontwerpen en daarin gebrachte veranderingen argumenteert, een methode, die van Bemmelen onderscheidt van die, welke hij noemt:
 - 9°. de *historische* interpretatie, welke den historischen — aan den wetgever wellicht geheel onbekenden, van zijn voorstellingen onafhankelijken — zin van uit vroegere rechten in de wet overgenomen of overgekomen begrippen aantoot;
en eindelijk:
 - 10°. de *evolutieve*, d.i. de interpretatie, welke niet van aangegeven rechtsbegrippen, instellingen en regelen uitgaat, maar van den aard der sociale stof, welke het voorwerp is of moet zijn van rechtsregelen. Uit het wezen dezer stof ontwikkelt of evolueert zij de regeling die daaruit natuurlijk, voortvloeit: „het recht van sociale feiten en toestanden.” Men zou thans waarschijnlijk, met prof. Hymans uit Amsterdam spreken van: „het recht der werkelijkheid.”
Het zou mij niet verwonderen, als het U bij deze opsomming lichtelijk ging schemeren en gij U zoudt afvragen, of wij van het goede niet wat al te veel krijgen, of hier niet al te subtiel en fijn wordt onderscheiden tusschen die verschillende interpretatiemethoden, hoe interessant die onderscheidingen ook mogen zijn en hoe scherpzinnig zij ook zijn gemaakt.
- En de vraag, of hiernede nu de zaak wel zeer wordt gediend, zal zich nog dringender voordoen, wanneer wij verder lezen bij van Bemmelen, dat „tusschen de verschillende interpretatiën a priori geen rivaliteit, noch eene hiërarchische verhouding bestaat. Men behoeft nimmer tusschen haar te kiezen, noch de eene boven de andere te verkiezen, zoolang zij niet met elkaar in strijd komen. Zij kunnen elkander steunen, en tot één resultaat samenwerken. Ontstaat er echter conflict, dan kan de beslissing zeer moeilijk zijn, en zulks te meer, omdat meer of min algemeene regelen omtrent onderlingen voorrang ten haren aanzien niet te geven zijn. Zóóveel slechts kan men zeggen, dat elk der grondslagen van interpretatie zijn eigen recht heeft, en zich, *naar de omstandigheden* en naarmate elk in een bijzonder geval sterk spreekt, ook sterk kan doen gelden.”

Dat schijnt ons niet veel verder te brengen; algemeene regelen zijn niet te geven; elke methode heeft haar eigen recht; ja, maar hoe zich die rechten ver-

houden, wordt niet gezegd; alleen dat „naar de omstandigheden” (en een vagere uitdrukking dan deze is toch wel moeilijk denkbaar) nu eens de eene, dan weer de andere methode sterk spreekt, zich sterk kan doen gelden. Van Bemmelen zal het wel juist *voelen*, maar uitdrukken, *formuleeren* doet hij het toch niet.

Men kan zich hiermede echter niet tevreden stellen. Een overzicht en indeeling van de interpretatie-methoden, zooals in de dogmatiek veelal gegeven wordt, in meer of minder soorten verdeeld, is nuttig en noodig, maar daarmede is men er niet; het is slechts een begin. Men zal moeten trachten, n'en déplaise van Bemmelen, omtrent de onderlinge verhouding tusschen de methoden tot meerdere klaarheid te komen; anders is men in wezen nog niets verder, ondanks de fijnst uitgesponnen indeeling en onderscheiding, dan het op goed geluk af raden.

Het is hiermede als met de theorie der rechtsbronnen. Ook ten aanzien van de rechtsbronnen geeft de dogmatiek een indeeling: wet, gewoonte, jurisprudentie, wetenschap; maar, wanneer men die bronnen zonder meer naast elkander zet en niet de onderlinge verhouding der zoogenaamde „bronnen” nader bepaalt, dan heeft men nog weinig bereikt voor het werkelijk begrip van de verschijnselen.

Wanneer wij nu de verschillende interpretatie-methoden overdenken en ons rekenschap trachten te geven van den aard van elk der opgesomde methoden, dan zal men m.i. moeten inzien, dat de keuze van elk dier methoden ten slotte impliceert de aanvaarding, meer of minder bewust, soms volkomen onbewust, van een algemeene rechts- en staatstheoretische thesis; een rechtsfilosofische theorie. Waarom gelden de woorden van een artikel als beslissend?

Waarom aanvaardt men m.a.w. de grammaticale methode als vanzelfsprekend? De aanvaarding van de grammaticale methode van uitlegging beteekent, dat men zich stelt op het standpunt, dat aan het woord *een* vaste, onveranderlijke beteekenis toekomt, die ieder *kan* kennen, en die ieder *moet* kennen.

En omdat iedereen die kan en moet kennen, *geldt* die beteekenis, moet die worden verwezenlijkt. De grond van de verbindendheid van de norm is, bij stipte, consequente toepassing van deze methode, implicite: de rechtszekerheid der justiciabelen. Door den inhoud van de norm, die in dezen gedachtengang absoluut vaststaat, is het vertrouwen bij de justiciabelen opgewekt, dat zij, naar den vastgestelden inhoud zich gedragende, ook zelf daarnaar zullen worden behandeld. Meer ligt hier, voorzover ik kan zien, niet in. Met name ligt hier niet in, zooals men wel eens gemeend heeft, dat de wil des wetgevers onder alle omstandigheden zal hebben te gelden.

Die thesis ligt veeleer ten grondslag aan de interpretatie-methode, welke Van Bemmelen noemt de intentioneele interpretatie, de uitleggingsmethode naar hetgeen de wet niet *zegt*, maar te zeggen *bedoelt*. Daarin ligt opgesloten, dat men zegt: de bedoeling des wetgevers moet worden verwezenlijkt en aan het zoeken naar wat men bij het maken van de regeling bedoeld heeft, ligt ten grondslag, dat de norm gehoorzaamd moet worden, omdat de wetgever het gewild heeft. Immers, men moet den inhoud van dien wil zoeken en kan men dien vinden, dan moet hij verwezenlijkt worden, al is de uitdrukking, aan dien wil en bedoeling gegeven, niet adaequaat. Deze uitleggingsmethode veronderstelt dus vorstensouvereiniteit, volkssouvereiniteit of staatssouvereiniteit, al naar men de samenstelling van het regelgevende orgaan neemt.

De logische interpretatie aanvaardt de stelling, dat de normen een samenhangend, door logisch denken geordend geheel vormen. Wanneer men de grondstellingen van deze normencomplexen eenmaal heeft gevonden, dan kan men daaruit logisch deduceerend conclusies trekken. Dat is de deductieve methode van Van Bemmelen. Kent men die grondstellingen nog niet, dan moet men daartoe door onderzoek komen; dat is de systematische of comparatieve methode van Van Bemmelen. De systematische en deductieve methode impliceeren dus één grondgedachte: de logische geslotenheid van het geldend rechtssysteem; alleen

is het verschil, dat dit systeem gezien wordt in verschillende stadia: in het ééne geval zijn de grondstellingen al bekend, in het andere geval moeten deze nog gezocht worden.

De historische interpretatie kan verschillend worden opgevat en wordt ook daadwerkelijk in verschillenden zin genomen. Men verstaat daaronder veelal de werkwijze, die uit de wordingsgeschiedenis van de wet, speciaal uit de parlementaire beraadslaging, tracht te ontdekken, wat de wetgever heeft bedoeld. In dezen zin genomen is zij eigenlijk een onderdeel of hulpmiddel van de intentioneële methode van Van Bemmelen: men tracht te komen tot de vaststelling van het doel van den wetgever en gaat dus ook hier implicite uit van de stelling, dat de wil van den wetgever als zoodanig beslissend is.

Men aanvaardt, m.a.w. ook hier een souvereiniteitsbeginsel als grondslag. Maar Van Bemmelen onderscheidt, zooals wij gezien hebben, deze methode als „legislatieve methode” van de eigenlijke *historische* interpretatie, welke bestaat in het aantonen van den zin van uit vroegere rechten overgenomen bepalingen, die den wetgever wellicht geheel onbekend kan zijn. Welnu, in deze beteekenis genomen, veronderstelt de historische interpretatie-methode een eigen zinvol leven van de rechtsinstituten zelf. Een bepaalde instelling of norm, die een regelgevend, wetgevend orgaan als bestaand orgaan heeft aangetroffen en in het geheel de door dat wetgevend orgaan uitgevaardigde normen heeft opgenomen, behoudt onder alle omstandigheden haar eigen karakter, ook, als dat karakter door het regelgevend orgaan niet wordt herkend. De eigen aard van een instelling, haar eigen *geest* heeft waarde, en heeft eigen levenskracht; neemt de wetgever een instelling over, dan moet hij deze overnemen in haar geheel, zooals zij reilt en zeilt. De uitlegger, die het instituut in zijn gaafheid en zuiveren zin herkent onder de wellicht bonte lappen, die een onkundig wetgever, een historisch-juridisch barbaar, er omheen heeft geworpen, heeft tot plicht dien zuiveren gaven vorm te aanvaarden en zich bij de rechtstoepassing daarnaar te gedragen.

En eindelijk, de utilitaire of sociologische interpretatie, de uitlegging naar hetgeen wenschelijk, nuttig, opportuun is, impliceert de utilistische rechts- en staatsleer. Het recht zelf is nu eenmaal niets anders dan in zekere leefregelen gecondenseerde, redelijke maatschappelijke nuttigheid; men moet dus ook bij de vraag naar de werkelijke beteekenis dier normen zich door niets anders laten leiden dan door maatschappelijke nuttigheid. Men moet uit die leefregelen de grootst mogelijke maatschappelijke nuttigheid trachten te halen.

Intusschen, al brengt ons de analyse van de grondslagen der onderscheidene interpretatie-methoden verder in het begrip, wij kunnen daarbij toch niet blijven staan. Als men er toe gekomen is de onderscheiden *grondslagen* van de verschillende interpretatie-methoden te onderkennen, dan kan men het er niet bij laten, zeggende: „op dien grondslag is de eene methode, op dien anderen grondslag is de andere methode van uitlegging gebaseerd; welnu, elk heeft van uit zijn eigen standpunt gelijk, en ik kies er niet tusschen”. Dat zou een extreem relativisme zijn, dat in de wetenschap niet kan worden aanvaard, althans niet zonder nader onderzoek. Te minder kan het worden aanvaard, omdat sommige dier grondslagen aantoonbaar onvast, aanwijsbaar onhoudbaar zijn. Zoo al dadelijk de eerste, waarop de *grammaticale* interpretatie berust. Het is daadwerkelijk niet wáár, dat *het* woord een vaste, door ieder gekende, althans door ieder te kennen beteekenis heeft. Er is zelfs een complex van onderzoekingen als een nieuwe tak van wetenschap ontstaan, die zich ten doel stelt de beteekenis-verschillen, de beteekenis-verschuivingen ook van het woord als zoodanig systematisch te onderzoeken, de significa, waarvan een onderdeel de rechtskundige significa zou kunnen vormen, een denkbeeld waarvoor, zooals men weet, de te vroeg overleden Jacob Israel de Haan zich de profeet voelde, die daarover verdienstelijke dingen schreef. Men heeft dat trouwens in de juridische wereld al veel eerder ingezien.

„Such is the character of human language”, zei de uitstekende jurist en de beroemde uitlegger van de Amerikaansche constitutie, de groote Chief Justice Marshall, „that no word conveys to the mind in all situations, one single definite idea, and nothing is more common than to use words in a figurative sense. Almost all compositions contain words, which, taken in their rigorous sense, would convey a meaning, different from that, which is obviously intended.” (Hall, Cases on Constitutional Law, blz. 921 i.z. *Mc. Culloch v. Maryland*).

Dat is een opvatting, die hij toepast bij een gewoon woord als: noodzakelijkheid. Wat beteekent „noodzakelijk” in een bepaalde rechtsnorm?

De practijk doet ons, juristen, om zoo te zeggen dagelijks de juistheid van de geciteerde zinnen aan den lijve ondervinden. Een van de eerste zaken, die ik als toegevoegd jong advocaat kreeg te behandelen — on revient toujours à ses premiers amours — was een kwestie van uitlegging van art. 1403a B.W., een eenvoudige norm, wat de woorden betreft.

„Men is niet alleen verantwoordelijk voor de schade, welke men door zijne eigene daden veroorzaakt, maar ook voor die, welke veroorzaakt is door de daad van personen, voor welke men aansprakelijk is, of door zaken, welke men onder zijn opzicht heeft.”

Nu kwam het voornamelijk op die laatste woorden aan: „men is aansprakelijk voor de schade, veroorzaakt door zaken, welke men onder zijn opzicht heeft”, een heel eenvoudig geformuleerd artikel. De zaak was deze: een koetsier bij een rijtuigmaatschappij had op den bok gezeten van een sleeperswagen. De as van dien wagen was gebroken en de koetsier was er af gevallen, had onherstelbaar letsel bekomen, dat zeer ernstige schade veroorzaakte. De kar was niet in aanraking geweest met een anderen wagen; het stond onomstootelijk vast, dat er geen oorzaak van buiten was geweest, die de as had doen breken. Er was dus geen twijfel aan mogelijk, dat de schade veroorzaakt was door de zaak zelf. De elementen, die in het artikel zijn opgesloten, waren dus, naar men zou zeggen, aanwezig: de schade was veroorzaakt door de „zaak”, de zaak was onder het opzicht van den gedaagde. „Ja maar”, zeide Mr. van Raalte, mijn tegenpleiter, „gij moet dat artikel niet lezen met een kruideniersverstand; natuurlijk is, al staat het er niet met zooveel woorden in, het schuld-element er bij noodig. Er staan wel in de elementen, die gij noemt, maar het artikel *beteekent* eigenlijk, dat behalve veroorzaking van schade door de zaak ook noodig is de *schuld* van dengeen, die voor de schade aansprakelijk gesteld wordt.”

Ja, maar die „kruidenier”, die is toch de justiciabele! Voor dien kruidenier is de wet geschreven; juist voor hem is de wet geschreven. Want, men heeft het systeem van codificatie aanvaard met de bedoeling, een duidelijk geheel van regelen te geven, dat door iedereen met een gezond verstand zou kunnen worden begrepen en toegepast in speciale gevallen. Men heeft niet gecodificeerd met het oog op de juristen; men heeft gecodificeerd met het oog op de kruideniers, omdat men met al dien „Subtilitätenkram” van de juristen, zooals Frederik de Groote het uitdrukte, wilde breken. Dat was de bedoeling.

De Rechtbank te Amsterdam heeft zich echter niet gehouden aan de woorden van dit artikel. Bij vonnis van 25 Mei 1904, W. No. 8239, heeft de rechtbank een breed historisch betoog gegeven, waarin werd overwogen, dat de bepalingen der Nederlandsche wet omtrent de verplichting tot schadevergoeding uit onrechtmatige daad blijkbaar ontleend zijn aan den Code Civil en zich geheel aansluiten aan de desbetreffende beschouwingen der groote Fransche juristen uit vorige eeuwen, zooals Pothier, die in dezen wederom geheel steunden op het Romeinsche recht, dat in scherpe tegenstelling tot het Germaansche, de verplichting tot schadevergoeding buiten contract in het algemeen afhankelijk stelde van de aanwezigheid van schuld.. „Weliswaar”, zoo werd verder overwogen, „blijkt niet duidelijk waarom de Code Civil in het met art. 1403 overeenkomende art. 1384 de aansprakelijk-

heid van door zaken veroorzaakte schaden, waarover Pothier *niet* afzonderlijk had gesproken, zoo uitdrukkelijk heeft uitgesproken, maar het weinige licht, dat in dezen de geschiedenis verschafft, daarop wijst, dat men niet van het algemeen vereischte der schuld heeft willen afwijken;

Overwegende toch, dat de Fransche staatsraad Treilhard bij zijn Exposé des Motifs in art. 1384 heeft gezegd, enz.;

O, dat nu wel is waar het niet boven allen twijfel verheven is, dat Treilhard bij het uitspreken der laatste woorden aan de aansprakelijkheid van door zaken veroorzaakte schade heeft gedacht, maar dat het aan de andere zijde geen betoog verdient, dat, ware inderdaad voor die soort aansprakelijkheid een zoo verregaande afwijking van de algemeene beginselen bedoeld, als afstand van het vereischte der schuld zou zijn geweest, Treilhard geheel anders zou hebben gesproken".

MdV. Ik weet niet, of de verminkte koetsier bij de uitspraak van dit vonnis aanwezig is geweest. Ik ben zelf eerst in tweede instantie in de zaak gemengd geworden; ik heb de zaak in appèl moeten behandelen. Maar, als hij het heeft aangehoord, dan zal het hem waarschijnlijk wel zijn gaan schemeren. Ik heb wel kunnen constateeren, dat die koetsier, mijn cliënt, absoluut niet overtuigd was van de rechtvaardigheid van het vonnis, maar dat hij vast overtuigd was, dat een zeer onrechtvaardig vonnis gewezen was. Ik heb zelden een cliënt gehad, die zoo zeer overtuigd was van zijn goed recht. Maar, mijn pogen was vergeefs.

Ik heb toen voor het Hof de historische redeneering bestreden, en ook nu nog, na zooveel jaren — de vingt-quatre heures pour maudire mes juges zijn wel lang voorbij! — acht ik die historische interpretatie niet juist. (1)

Ik kan dit echter verder ter zijde laten: voor ons onderwerp is dit minder ter zake dienende. Ik wil in dit verband alleen de vraag herhalen, die prof. Drucker eens stelde in het Rechtsgeleerd Magazijn (van 1918, blz. 331) naar aanleiding van een zeer uitvoerig historisch betoog, even uitvoerig als het vorenaangehaalde van de rechtbank te Amsterdam, van het Hof van 's-Hertogenbosch in een andere zaak:

„Waarom moet voor ons gelden het Fransche recht van de 18e eeuw?" Inderdaad, waarom zou beslissend moeten zijn voor de toepassing van ons hedendaagsch, Nederlandsch recht, wat de Fransche staatsraad Treilhard heeft gezegd of niet heeft gezegd, gedacht of niet heeft gedacht? Daar ligt althans een probleem: het spreekt heelemaal niet van zelf. Het Amsterdamsche Gerechtshof heeft overwogen (Arr. van 12 April 1906, W. 8443), dat het zich met het historisch betoog der rechtbank vereenigt „en aanneemt, dat naar den wil des wetgevers, gelijk in art. 1401 B.W., zoo ook in bovenvermeld geval schuld vormt een element der wetbepaling." Het Hof aanvaardt dus den wil des wetgevers als grondslag van zijn uitlegging. Maar het lost daarmee het bedoelde probleem heelemaal niet op: waarom mag men de veronderstelde opvatting van Treilhard en „de groote Fransche juristen van de 18e eeuw als den wil van den *Nederlandschen* wetgever van 1838 aannemen? Er is daarvoor een aanvulling in de redeneering noodig, n.l. met den zooeven besproken grondslag van de historische interpretatie in de tweede beteekenis, t.w. dat de wetgever, een rechtsinstituut vindende en overnemende, geacht moet worden dit te willen in zijn oorspronkelijke beteekenis en doel, zooals het vroeger, als één zinvol geheel heeft geleefd. Ik geloof, dat dit hier ten onrechte werd aangenomen, maar dat is een andere kwestie: *dit* echter zit in deze redeneering. Men heeft de aansprakelijkheid uit onrechtmatige daad als één complex genomen, zooals wij het van de Romeinen, over de Fransche juristen van de 18e eeuw, hebben overgenomen, en dat moet men beschouwen als op het oogenblik geldend recht in Nederland.

(1) Verg. mijn „Twee uitspraken over art. 1403a B.W." in het Tijdschrift voor Privaatrecht, Not. en Fiscaal Recht, jg. 1907, blz. 109 vlg.

Intusschen, ook deze grondstelling is allerminst onaantastbaar. Een overweging van hetzelfde Amsterdamsche vonnis, brengt ons, naar het mij voorkomt, op weg: „dat men ook niet uit het oog mag verliezen, dat de redenen, die den wetgever der toekomst aanleiding zullen geven om juist voor door zaken veroorzaakte schade een zeer uitgebreide verplichting tot schadevergoeding vast te stellen, voor de wetgevers van 1804 en 1838 niet aanwezig waren en dat eerst in latere jaren het getal gevaarlijke, met schade dreigende machinerieën en andere zaken op zoo verbazende wijze is vermeerderd.”

In deze overweging wordt implicite erkend, dat deze rechtsinstelling, dit instituut, dit normencomplex zelf van artt. 1401 vlg. B.W. voor verandering vatbaar is en men het schuldelement geenszins als een onmisbaar element voor de verantwoordelijkheden van dezen aard moet beschouwen, voor nu en in alle toekomst. De schuld-aansprakelijkheid zou zich tot risico-aansprakelijkheid kunnen verwijden, maar in 1804 en 1838 was daarvoor, naar de meening van de rechtbank, nog geen aanleiding.

Met deze overweging is men echter op een hellend vlak geraakt. Zeker, de wetgever kende geen automobielen, geen motoren, geen vliegmachines, maar de wetgever van 1838 kende wel, behalve de hollende paarden en bijtende honden, waarover art. 1404 handelt, zeer licht brandbare en brekende voorwerpen; brekende assen van diligences en andere voertuigen; en eveneens kende hij waarschijnlijk de onmogelijkheid, die in dergelijke gevallen veelal bestaat, om de schuld aan te toonen van dengeen, welke die goederen in het verkeer brengt en daarvan het nut, voordeel of genoegen heeft, zoo als in dit geval ook. Hier was natuurlijk ook subsidiair gesteld de schuld, maar die was onmogelijk aan te toonen. De man beweerde wel dat de as niet voldoende was nagezien, maar het was onmogelijk aan te toonen, welk gebrek aan zorg er bij het onderhoud van dit voertuig was geweest; het scheen echter wel vast te staan, dat een dergelijke as ook wel eens uit zich zelf breekt, door het korrelig worden van het metaal.

Waarom moet men nu aannemen, dat de wetgever heeft gedacht, zooals Treilhard had gedacht, of misschien niet gedacht, en niet, zooals zijn eigen woorden het zeggen? De Fransche rechter heeft in zijn interessante rechtspraak omtrent de automobiel-aansprakelijkheid dit laatste wel degelijk durven aanvaarden. Prof. Ribbuis heeft voor ons, in Nederland hiervoor de hulp des wetgevers ingeroepen in een artikel onder den titel „Rechter of Wetgever” (W. No. 1910). Naar het mij voorkomt, zouden wij eigenlijk den wetgever niet noodig hebben en zou de rechter, die het artikel ongebiaseerd, niet door eenig dogma bevooroordeeld, uitlegt, ook thans reeds tot het resultaat kunnen komen, waartoe de Fransche rechter komt. Men legt dan art. 1384 van den Code Civil op zeer scherpzinnige wijze uit; men onderscheidt zeer fijn, bij welk vermogenscomplex de voorwaarden zijn gelegen voor het ontstaan van die speciale schade, en daarnaar bepaalt men de aansprakelijkheid.

Een historische methode, die, de oude rechtsinstituten in hun oorspronkelijken vorm en zin blootgelegd hebbende, deze nu ook wil toepassen in dien ouden vorm, loopt groot gevaar, zeer ernstige fouten te maken. Pollard, professor in de Engelsche geschiedenis aan de Londense universiteit, heeft in zijn belangwekkend boek „The Evolution of Parliament” in het hoofdstuk „The fiction of the Peerage” zeer terecht er den nadruk op gelegd, dat men wel moet onderscheiden tusschen historische waarheid en juridische juistheid, juridische gelding; dat men met het aantoonen van de historische waarheid omtrent een bepaald rechtsinstituut, hier „the Peerage”, het pair-schap, geenszins het beslissende woord heeft gesproken omtrent de juridische bevoegdheid, om als Peer zitting te nemen in het Hoogerhuis en de daaraan verbonden staatsrechtelijke functies uit te oefenen. Het pairschap was oorspronkelijk in het geheel geen erfelijk verkregen recht. Men werd opgeroepen door den Koning. „Ieder van de bekwame juristen

uit de commissie voor de privileges, die het House of Lords heeft te adviseeren over „peerage cases”, is er zich thans volkomen van bewust”, zegt Pollard, „dat de daarin toegepaste regel „is based on a mass of historical falsehood; he will none the less be bound in conscience to enforce it as the law. For the law takes little cognizance of historical fact until the fact has been *interpreted* by the law; and then the interpretation becomes both fact and law.”

Het recht, zegt hij dus, neemt heel weinig kennis van de historische feiten, tot het historische feit is *geïnterpreteerd* geworden door het recht en dan wordt de interpretatie feit en recht beide. Wanneer de interpretatie eenmaal is geaccepteerd, dan wordt het historische feit, of de fictie, waarop zij oorspronkelijk was gebaseerd, irrelevant. „No amount of historical investigation can affect the law”, zegt hij. Geen historisch onderzoek, hoe omvangrijk ook, kan het *recht* aantasten.

Van het standpunt van „the court” is het volkomen irrelevant te bewijzen, dat Edward I niet zou hebben geweten, wat de term „erfelijk pairschap” beteekent, dat hij in zijn geheele leven er nooit een gecreëerd heeft en er ook nooit aan gedacht heeft er een te creëeren; dat dozijnen baronnen, bij speciale oproeping in een parlement geconvoceerd, tot een volgend parlement niet weer zijn opgeroepen en dat niemand vóór meer dan een eeuw na den dood van Edward I ook maar droomde van een *recht* op een pairschap. Dat alles is rechtens irrelevant. Naar „the law of the land” heeft iemand, die zijn afstamming op een bepaalde wijze van een magnaat van 1295 bewijst, recht op een peerage (t.a.p. blz. 82).

Goed; de opvatting is m.i. aannemelijk, maar waarom? Hier ligt weer een probleem. De zaak is, dat de verschillende wijzen van historische interpretatie ons voor vragen stellen, die tot de algemeene rechts- en staatsleer behooren. Men kan daar niet om heen, men zal zich daar rekenschap van moeten geven. In een aankondiging van een rechts-historisch proefschrift, van Mr. de Monté ver Loren „De historische ontwikkeling van de begrippen Bezit en Eigendom in de landheerlijke rechtspraak over onroerend goed in Holland”, enkele weken geleden in het W.v.h.R. geplaatst, schrijft Mr. van Lunteren (W. 12181) „Wat voor mij aan ver Lorens boek iets onbevredigends geeft, is de opzet er van en in het bijzonder zijn uitgangspunt: de *continuïteit*. Ik meen, dat deze continuïteit er na „1795” niet is, daar de hoofdzaken van den titel over Bezit in ons B.W. navolging van Pothiers opvattingen zijn; dus is ons bezitrecht niet landsheerlijk recht van 1300—1500, maar Roomsch-Fransch recht van de 18e eeuw.”

De opmerking snijdt, dunkt mij, hout. Hier ziet men weer, dat de historische methode zonder rechtsphilosophische en methodologische bezinning gevaar in zich bergt en groote onzekerheid oplevert. Mr. van Lunteren schrijft verder:

„Voorts ware het gewenscht geweest, dat de schr. er zich eerst over had uitgelaten, wat men onder een zoo ondoorzichtig, uitheemsch étiket als „continuïteit” heeft te verstaan. Is continuïteit onveranderlijke voortdurende, of veeleer zich zelf veranderende voortzetting, zoodat hetzelfde voortdurend anders is, m.a.w. ontwikkeling?”

Precies; hier wordt het centrale probleem van de historische methode inderdaad gesteld. Het wordt niet opgelost; in dit verband mocht dit trouwens niet worden verwacht, een aankondiging is daarvoor niet de aangewezen plaats. Maar het probleem is gesteld.

De oplossing van die verschillende vragen zal m.i. gezocht moeten worden door hulp te zoeken bij de theorie der rechtsbronnen. De theorie van de uitlegging staat, naar het mij voorkomt, daarmee in het allernauwste verband. Men kan zelfs op goede gronden die theorie een onderdeel van de theorie der rechtsvorming noemen. Uit wat ik gezegd heb, is wel dit duidelijk, dat de leer van de wetsuitlegging onverbrekkelijk verband houdt met de leer van de functie der wet en den grond harer verbindendheid.

De functie van de wet is nu het regelen van toekomstige gedragingen, waar een *menschengroep* in *hoogere ontwikkelingsstadia*, bij het meer samengesteld worden van de levensverhoudingen, aan voorzienbare gedragingen, aan het afbakenen der levensverhoudingen behoefte heeft.

Uit deze functie vloeit voort, dat deze vastgestelde regeling wordt toegepast in den zin, dien de groepsgenooten redelijkerwijze daarvan mochten verwachten. De uitlegging naar den gewonen, algemeen gebruikelijken zin van de woorden eener norm, gebruikelijk dan in den kring dergenen, waar de regeling moet werken, is met deze functie in overeenstemming. Dus, de grammaticale interpretatie is in abstracto wel degelijk met deze functie in overeenstemming. In zooverre is dus de voorkeur van den Hoogen Raad, die de heer Fockema Andreae heeft meenen te kunnen constateeren, inderdaad verklaarbaar en juist. Maar, de levensomstandigheden en de levensverhoudingen blijven *niet* gelijk; zij *veranderen voortdurend*; er is ontwikkeling. De *woorden* eener wetsformule blijven echter wél gelijk en dan ontstaan de moeilijkheden. De grammaticale wetsuitlegging heeft dus alleen zin, is alleen dan met de functie der wet in overeenstemming, wanneer een regeling is jong, betrekkelijk kort geleden gemaakt en zij zal zelfs dan nog alleen toepassing kunnen vinden bij regelingen van eenvoudigen aard. Want, bij eenigszins samengestelde regelingen zal een logische interpretatie, een uitlegging naar den redelijken zin, naar het *doel* van een regeling, zooals dat uit den onderlingen samenhang van de artikelen, het opschrift enz., blijkt, onontbeerlijk zijn. De wet is toch de uiting van een bewustzijnsinhoud, is een samenhangend complex van voorschriften, is een systeem van woorden en woordverbindingen, die zijn tezamen gebracht tot een zeker doel. Als één complex zijn zij gegeven, als één geheel zijn zij ontvangen, als één samenhangend complex zijn zij ook te *verwerkelijken*, tot daadwerkelijke toepassing te brengen. Als één geheel, zooals de onbevooroordeelde, normaal denkende en reageerende burgers het kunnen en moeten begrijpen.

Maar, als men te doen krijgt met een oude regeling wordt de zaak veel meer gecompliceerd. De woorden en het samenstel der woorden zijn in dezen vorm tot uiting gebracht met het oog op een bepaalde werkelijkheid, op bepaalde werkelijke verhoudingen; in een veranderde werkelijkheid passen zij misschien niet heelemaal meer, of passen zij heelemaal niet meer; zij kunnen door een normalen justitiabele misschien niet eens meer goed worden begrepen, althans niet meer precies worden toegepast.

Een zeer typisch voorbeeld hiervan kwam ik enkele jaren geleden tegen, toen ik, met enkele andere juristen, de Regeering had te adviseeren omtrent de uitlegging van enkele artikelen uit een regeling, die meer dan honderd jaren geleden was totstandgekomen tusschen de stad Groningen en een aantal Drentsche markgenooten over het gebruik van het kanalenstelsel, dat de stad Groningen in de buurt van de Drentsche grens, heeft aangelegd, een kanalenstelsel dat daar zoo systematisch is uitgebouwd voor de ontginning van de venen. Die regeling was na oneindige moeite en na lange onderhandelingen totstandgekomen onder sterke pressie van Koning Willem I; in een aantal artikelen waren de wederzijdsche rechten en verplichtingen afgebakend. Maar in den loop van ruim een eeuw zijn de feitelijke toestanden en verhoudingen daar volkomen gewijzigd, zoowel wat de Drentsche „marken” aangaat, die gansch anders zijn georganiseerd geworden (thans de waterschappen), als wat de kanalen betreft.

Om een enkel voorbeeld te noemen: de kanalen, die geen publiek domein waren, zijn dat thans geworden. Zij waren aanvankelijk door de stad aangelegd en deze kon daarop toelaten, wie zij wilde. Maar nu zijn zij geworden *domaine public*. De vraag is nu: hoe moeten de bepalingen worden uitgelegd? Wat beteekenen zij? Wie zijn *thans* de „markgenooten”, hun opvolgers of rechtverkrijgenden? Wat beteekent dat „met bewilliging” gebruik maken van kanalen, die reeds

openbaar vaarwater zijn? Er waren zelfs bepalingen, die innerlijk tegenstrijdig waren geworden in letterlijken zin. En dat waren juist de belangrijkste bepalingen, die de betaling van de vallaats-, brug- en weggelden regelden, waaraan voor partijen zeer groote financieele belangen vastzaten. De grammaticale methode kon daar geen oplossing geven. Er stond n.l.: „De markgenooten zullen *op den zelfden voet* als alle anderen gewone vallaats-, brug- en weggelden betalen, volgens het geannexeerde tarief.”

Als zij echter „volgens het geannexeerde tarief” betaalden, zouden zij *niet* op denzelfden voet als *alle anderen* de gewone vallaats-, brug- en weggelden betalen, want de tarieven waren inmiddels belangrijk verhoogd, *moesten* belangrijk verhoogd worden in verband met de veel grootere kosten van onderhoud. Men veranderde dus voor de gewone gebruikers de tarieven; maar als de heeren, die als „rechtsofvolgers” van de markgenooten konden gelden, nu volgens het *gewone* tarief betaalden, dan betaalden zij *niet* volgens het *geannexeerde* tarief; het één was in strijd met het andere. „Een minder gelukkige regeling” zal men misschien zeggen, „dat convenant van 1817”. Ongetwijfeld, maar dat is wijsheid après coup, en die is altijd heel goedkoop. Op dat oogenblik dacht niemand er aan, dat daarover eens kwestie zou komen; op dat oogenblik was het voor partijen absoluut duidelijk; men wist, wat men er aan had.

Een ander beroemd voorbeeld uit onze eigen rechterlijke geschiedenis: Als U leest de „Verantwoordingh van de wettelijke Regieringh van Hollandt ende West-Frieslandt” van Hugo de Groot, dan is zijn redeneering uit een oogpunt van historisch-grammaticale uitlegging prachtig; dan klopt alles, en dan zegt men: „hij had gelijk ten aanzien van het systeem.”

Maar het *systeem* was in den loop van de jaren absoluut veranderd. Oldenbarneveldt, die lang niet zoo een groot jurist was als De Groot, maar een veel grooter staatsman, had in 1607 zeer duidelijk uiteengezet, wat het karakter was van ons staatsbestel volgens de Unie van Utrecht. Hij had het gezien als een tijdelijke regeling, „sede vacante”, omdat het landsheerlijk gezag was weggefallen en „taliter qualiter” daarin moest worden voorzien. Hij heeft zich zelf niet naar dat inzicht gedragen; zijn politiek was gebaseerd op een systeem, gelijk de interpretatiemethode van Hugo de Groot het aangaf. Zuiver juridisch gesproken is de val van Oldenbarneveldt veroorzaakt door toepassing van een verkeerde interpretatiemethode, gelijk die van De Groot! Dat zegt hij zelf eigenlijk ook, eenigszins anders zich uitdrukkende natuurlijk. Men heeft hem van hoogverraad beschuldigd en deswege veroordeeld, omdat men ons staatsrecht zóó heeft toegepast, als het tot dusverre *niet* was toegepast. Maar een breken met de provinciale macht lag wél in de lijn van ontwikkeling van ons staatsrecht in dien tijd.

Daar voelt U heel duidelijk het verschil. Aan den eenen kant het vasthouden aan de regeling volgens de *woorden*, zooals zij vroeger zijn gesproken — De Groot doet dat al heel duidelijk; hij spreekt van „de Landen verscheyden ende ghesepareert”, „dat zijn de eigen *woorden*, die Karel V gebruikt heeft” — hij volgt de zuiver historische interpretatie-methode, maar daarmede is de werkelijkheid van zijn tijd natuurlijk niet weergegeven, en het staatsleven niet gediend.

Ik geef dit als teekenende voorbeelden, waardoor zeer duidelijk wordt geillustreerd, onder welke omstandigheden de grammaticale interpretatie eenvoudig onmogelijk wordt en de historische interpretatie tot zeer verkeerde gevolgen leidt.

Bij wetten heeft men natuurlijk herhaaldelijk deze moeilijkheid. Wat moet de uitlegger nu doen? Hij moet zich, naar het mij voorkomt — als wij ons weer stellen op de basis: wat is de functie van de wet — weer afvragen: „wat vordert de functie van de wetgeving?” Met de functie van de wet is het 't meest in overeenstemming, dat hij zich afvraagt: „hoe moet een burger, die zijn verplichtingen in redelijkheid en billijkheid wil nakomen, de verhoudingen opvatten?” De onbevooroordeelde mensch voelt het als onjuist, als onrecht, dat iemand aan de letter

van een tekst, die redelijken zin verloren heeft door de veranderde omstandigheden, als een Shylock zich vastklampt en daardoor voordeel trekt, een voordeel, dat in die omstandigheden volkomen onevenredig zou zijn, dat buiten de *normale risico's* zou vallen, of omgekeerd een nadeel ondervindt, dat evenzeer zuiver toevallig zou zijn.

Men herinnert zich misschien het aardige verhaaltje van Frits Reuter van dien molenaar, die een contract gesloten had, waarbij hij voor het malen van elk schepel graan ook een schepel in zijn zak mocht steken. Een jurist had hem gezegd, dat hij dit mocht doen, het *stond* er immers! Maar de oude baljuw zeide: „Vriend, dat gaat niet aan, geef dat contract eens hier, ik zal dat eens even veranderen.” Zóó eenvoudig ging het daar! Het is een verhaaltje, maar het teekent heel duidelijk de reactie van het „gezond verstand” op de verkeerde resultaten van het zich vastklampen aan de *woorden*, als dit tot onevenredig voor- of nadeel in bepaalde omstandigheden leidt.

Een volkomen onevenredig, buiten normale risico's liggend, voordeel wordt dus als niet juist beschouwd. Men moet dus trachten, een toestand te reconstrueeren, die zooveel mogelijk den toestand benadert, in rechten en plichten, welken men door de regeling had willen daarstellen. In dien zin dus historisch interpreteren, dat men de geschiedenis nagaat en zich indenkt, in wat men zich voorstelde toen te bereiken. Men moet de moeilijkheden, waarvoor men stond, het probleem, dat was op te lossen, in zijn geest reconstrueeren en de regeling uitleggen op de wijze, als Aristoteles het uitdrukt voor een onvolledige of op een bepaald geval niet passende wet: „den algemeen sprekenden, en dáárdor falenden wetgever herstellen, en aanvullen, wat ook de wetgever zelve, indien hij tegenwoordig ware geweest en geweten zou hebben, zou hebben verordend.”

Men moet die regeling zich dan voorstellen: wat heeft men zich ten doel gesteld? Wat heeft men redelijkerwijze als rechten en verplichtingen van de verschillende partijen willen beschouwen? Hoe zijn de omstandigheden op het oogmerk? En men moet in verband met de reconstructie van de omstandigheden en de nieuwe opvattingen daaromtrent, de wet, zooals die gegeven is, interpreteren.

In denzelfden gedachtegang ligt ook art. 1 van het moderne Zwitsersche Burgerlijk Wetboek:

„Das Gesetz findet auf alle Rechtsfragen Anwendung, für die es nach Wortlaut oder Auslegung eine Bestimmung enthält.

Kann dem Gesetze keine Vorschrift entnommen werden, so soll der Richter nach Gewohnheitsrecht, und wo auch ein solches fehlt, *nach der Regel entscheiden, die er als Gesetzgeber aufstellen würde. Er folgt dabei bewährter Lehre und Ueberlieferung.*”

De Fransche tekst drukt dit uit als volgt:

„La loi régit toutes les matières auxquelles se rapportent la lettre *ou l'esprit* de l'une de ses dispositions. A défaut d'une disposition légale applicable, le juge prononce selon le droit coutumier et, à défaut d'une coutume, *selon les* solutions consacrées par la doctrine et la jurisprudence.”

Dat zelfde moet de leidraad zijn van den rechter, wanneer hij komt voor bepalingen, die in de tegenwoordige omstandigheden, letterlijk toegepast, tot allersonderlingste gevolgen zouden moeten leiden. Dan moet hij construeeren, in dien zin, dat hij zich afvraagt, wat hij als wetgever gedaan zou hebben. Dit impliceert weer iets en wel iets uit rechts-philosophisch oogpunt zeer belangrijks. Deze uitleggingsmethode en die heele bepaling van art. 1 van het Zwitsersche B.W. onderstellen de *wetmatigheid* van het rechtsbewustzijn en van psychische processen in het algemeen. Als die wetmatigheid, die regelmaat, niet bestond, dan zou een dergelijke reconstructie zonder zin, ja zelfs onmogelijk zijn. Als mijn rechtsbewustzijn op geheel andere wijze functionneert, als dat van den wetgever van 100 jaar geleden, en als mijn bewustzijn zich niet zou kunnen *indenken* in de

toestanden, zooals die in vroegere jaren zijn geweest, dan zou een dergelijke interpretatiemethode eenvoudig zineloos zijn. Die heele bepaling van het Zwitsersche wetboek zou zonder zin zijn.

In een relativistische rechtstheorie is deze werkwijze zonder zin en zelfs niet mogelijk. Zij is echter blijkens de ervaring wel mogelijk; maar de relativistische rechtstheorie is dan ook niet juist. De veronderstelling, waarop deze werkwijze is gebaseerd, moet als juist worden aangenomen, ik heb dat meermalen, o.a. 10 jaar geleden in deze Vereeniging in een levendige en aangename gedachten-wisseling verdedigd. (1) Ik kan op het oogenblik volstaan met daarnaar te verwijzen; misschien dat er bij het debat nog reden kan zijn om daarop terug te komen. In verband met het onderwerp, dat ik heden heb in te leiden, is het voldoende aan te geven, dat de besproken uitleggingsmethode dezen stilzwijgend veronderstelden grondslag heeft; daarmee is het verband met de rechtsphilosophie gelegd en ook aangegeven, op welke wijze de rechtsphilosophie tot een oplossing kan komen.

Maar ik voeg daaraan nog iets toe: wanneer het orgaan, dat de wet heeft toe te passen, zijn methode van uitlegging heeft bepaald, dan wordt dit een nieuw element, waarmee voortaan bij de interpretatie rekening is te houden, juist waar in verband met de algemeene functie der wet, als middel om te komen tot regelen voor voorzienbare gedragingen op een bepaald gebied. Immers, de gemeenschapsgenooten rekenen er bij de bepaling van hun gedragingen en handelingen voor de toekomst uiteraard op, dat de wet door de wetsverwerkelykende organen wederom in deze beteekenis zal worden uitgelegd, zoodat zij, wanneer zij hun gedrag daarnaar bepalen, geacht zullen worden regelmatig te hebben gehandeld en niet in het ongelijk te zullen worden gesteld. Ik zou zeggen. deze verwachting is in het algemeen redelijk en te billijken: de eisch van rechtszekerheid is objectief gerechtvaardigd.

Gestadigheid in de wetsuitlegging, vastheid in de jurisprudentie wordt door de functie van wetgeving en rechtspraak beide gevorderd. Een wetsuitlegging op invallen, min of meer geniale invallen van een „bon juge”, „irrlichelierend hin und her” kan misschien verrassend, fascinerend werken, maar is niet in overeenstemming met het wezen van wetgeving en rechtspraak beide.

Om de aangegeven reden kan voor de behandeling, voor de *wetenschappelijke* uiteenzetting van het positieve recht de beteekenis van de jurisprudentie niet worden geïgnoreerd. Men zal de beteekenis van de jurisprudentie moeten vasthouden en zij moet bij de historische interpretatie mede in aanmerking worden genomen. Daarin heeft Pollard, naar mij voorkomt, volkomen gelijk. Daarom kon Pollard zeggen: „*for the law*” is niet in de eerste plaats van beteekenis. wat de „peerage” vroeger inderdaad is geweest, maar is van beteekenis, hoe de peerage in de jurisprudentie langzamerhand als instituut is erkend. Of, om een voorbeeld uit ons eigen recht te nemen: Tellegen, indertijd hoogleeraar in het staatsrecht te Groningen, heeft de betekenis van art. 110 der Grondwet, gelijkkluidend met het artikel 105 van de Grondwet van 1815, *bij het ontstaan* van dat art. 105 wel juist gezien. Maar de uitlegger van thans mag toch niet ignoreeren het beroemde arrest van den Hoogen Raad van 1879, als hij nu den zin van het, wat zijn *inhoud*, wat de letterlijke *woorden* betreft, volkomen onveranderde artikel voor het heden heeft te bepalen. Hij heeft wel degelijk rekening er mede te houden, dat de Hooge Raad in 1878 zich aldus heeft uitgelaten, en die uittaling van den Hoogen Raad is door de literatuur en bij de Grondwetsherziening van 1887 als juist aanvaard.

Uit wat ik betoogd heb, volgt ook, dat de uitleggingsmethode van den wetgever met betrekking tot de Grondwet niet noodzakelijk precies dezelfde behoeft

(1) Vergadering van 28 Dec. 1920 „De rechtsphilosophie en de juridische vak-wetenschappen.”

te zijn als die van den rechter met betrekking tot de wet. Want, door de beslissing van den wetgever wordt voor de toekomst een bepaald levensgebied bewust *geregeld*, wordt bewust vastgesteld, hoe de toekomstige handelwijzen op dat gebied behooren te zijn, wat door de beslissing van den rechter slechts incidenteel en op een beperkt gebied geschiedt.

Daar komt nog iets bij. De wetgever is een orgaan, dat in wezen een soortgelijke functie heeft als de Grondwetgever; hij heeft als taak *algemeen* geldende nieuwe regelingen te maken, wat 's *rechters* functie toch niet is. Hij heeft door den aard van zijn samenstelling voeling met de volksgemeenschap in haar geheel, wat de rechterlijke macht als zoodanig door den aard harer samenstelling niet heeft. Daarom is het in overeenstemming met de functie en de samenstelling van de wetgevende macht om vrijer te staan tegenover de formuleeringen van den grondwetgever dan de rechterlijke macht staat tegenover de formuleeringen van den wetgever en, waar hij er mede in aanraking komt, tegenover de formuleeringen van den grondwetgever.

Ik moet eindigen, mdV. Ik meen het verband tusschen de juridische uitleggingsmethoden en de rechtsfilosofische grondslagen voldoende te hebben aange-toond. De theorie der wetsuitlegging staat met de algemeene rechtsleer, aldus mijn conclusie, dus in onverbrekelijk verband. Ik hoop ook aannemelijk te hebben gemaakt, dat wie het recht dynamisch ziet, als een proces, in den zin van een ontwikkelingsgang, maar een *wetmatig* proces, door het leggen van dit verband meerdere vragen, die zich voordoen, tot een bevredigende oplossing vermag te brengen.

Er blijven ongetwijfeld nog verschillende onzekerheden over; natuurlijk, zou ik zeggen. Het recht en de rechtshanteering zijn nu eenmaal niet uit een boekje te leeren; ook niet uit een stapel boeken, zelfs niet uit bibliotheken vol boeken. De goede wetsuitlegger zal iets moeten hebben van wat men pleegt te noemen staatsmansblik; een juist aanvoelen van constitutioneele verhoudingen, constitutioneele verhoudingen tusschen wetgever en rechter, grondwetgever en wetgever, en een goede conceptie, een scherp zien op de werkelijke levensverhoudingen, een constructief voorstellingsvermogen. Daarnaast zal hem eigen moeten zijn de grootst mogelijke objectiviteit, het wegcijferen van het belang van zichzelf, zijn kring, zijn stand, zijn klasse. De eischen zijn zeker niet gering, maar de taak is dan ook groot. Voor minder komt men er niet in de rechtshanteering, in de goede wetsuitlegging althans.

De heer Dr. J. H. CARP: Het zij mij vergund, in een onderzoek te treden van de vraag, welk probleem met een beschouwing over juridische uitleggingsmethoden gegeven is. De geëerde inleider heeft het probleem gesteld als de bepaling van de beteekenis van een *wetsvoorschrift*. Het wil mij voorkomen, dat de probleemstelling zelf nog nadere beschouwing vereischt.

Wat is onder uitlegging in *het algemeen* te verstaan? Het is inderdaad de vaststelling van de beteekenis van woorden en woordverbindingen tot oordeelen, gelijk Prof. Kranenburg heeft gezegd. Maar men kan op het probleem van de uitlegging in *het algemeen*, wel eenigermate dieper ingaan.

Uitlegging berust op de noodzakelijkheid om een scheiding tusschen verschillende geesten te overbruggen. Eenerzijds is gedacht en is hetgeen gedacht is, in woorden uitgedrukt, anderzijds worden de woorden door een ander opgenomen om door te dringen tot de gedachte. Uitgelegd wordt dus alleen een gedachte, die van een *ander* dan van den uitlegger zelf afkomstig is. Eigen gedachten worden niet uitgelegd (tenzij in den zin van een symbolische uitlegging naar den trant der psycho-analyse), maar men kan zich kritisch over zijn eigen gedachten bezinnen, hetgeen iets anders is dan deze gedachten uitleggen. Bij uitlegging *beschrijft* men de gedachte van een ander. Dit kan geen uiterlijke beschrijving zijn als bij

een ruimtelijke voorstelling, maar alleen een *begrijpen*, d.i. het in het bewustzijn van den uitlegger begrijpend opnemen van een vreemden bewustzijnsinhoud, hetgeen uiteraard niet beteekent de erkenning van de juistheid daarvan. Om een gedachte van een ander te kunnen begrijpen, is noodig, dat zij in een logisch verband verstaan wordt, hetgeen de aanvaarding van de materiele juistheid van het gedachte geenszins insluit. Een gedachte, waaraan het logisch verband ontbreekt, kan niet door een ander begrepen worden en is dus niet voor uitlegging vatbaar.

Uitlegging in het algemeen beteekent dus het uit woorden besluiten tot de gedachte van een ander, welke deze door die woorden bedoelt uit te drukken. In zoover wordt bij *elke* uitlegging de door Prof. Kranenburg als „intentioneel” aangeduide methode gevolgd. Deze methode impliceert evenwel voor een deel de grammaticale, daar de conventionele beteekenis der woorden toch altijd richtinggevend is. Indien dit al niet opgaat bij de verklaring van de woorden, waarin b.v. een rechtsregel is belichaamd, omdat de bedoeling van de woorden wellicht van elders blijkt, dan zal men toch *ten slotte* moeten vasthouden aan de grammaticale beteekenis der woorden, gebruikt bij hetgeen aan de totstandkoming van den regel is voorafgegaan. Er komt steeds een moment, dat de bedoeling van woorden niet meer van elders verduidelijkt wordt, maar dat het woord op zich zelf genomen behoort te worden. Ook de logische interpretatie is geen tegenstelling tot de andere methoden, omdat het begrijpen van een gedachte, welke door de woorden is uitgedrukt, naar reeds werd opgemerkt, een logisch verband onderstelt. Tenslotte is ook de historische methode als het nagaan van de omstandigheden, waaronder de woorden gebezigd zijn, inhaerent aan elke uitlegging van woorden, welke vorscht naar de gedachte van een ander, welke gedachte bedoeld is in deze woorden tot uitdrukking te worden gebracht.

Tot zoover over hetgeen van uitlegging in het algemeen geldt. Doet zich bij de uitlegging van *rechtsregels* nu iets bijzonders voor in afwijking van de uitlegging van b.v. een letterkundig werk? Er is inderdaad een belangrijk verschil. Een letterkundig werk kan als „gegeven” worden beschouwd, maar rechtsregels zijn *niet* zonder meer „gegeven”. Dit geldt niet alleen voor het gewoonterecht, maar evenzeer voor het geschreven recht. Bij de interpretatie van in woorden uitgedrukte gedachten moet eerstens de vraag worden gesteld: hoe luiden de woorden? en vervolgens: hoe moeten deze woorden begrepen worden? Bij het gewoonterecht is het duidelijk, dat de *uitlegging* van den inhoud samenvalt met het *constateeren van het bestaan* van dit recht. Het constateeren van het bestaan van het gewoonterecht geschiedt in het eigen bewustzijn van den uitlegger en daardoor wordt het tegelijkertijd begrepen. Het criterium voor het bestaan van het gewoonterecht is derhalve het essentiele van deszelfs uitlegging. Maar ook het *geschreven* recht kan niet als „gegeven” worden aangemerkt. De verwijzing naar een wetboek is niet voldoende, omdat daarmede niet is vastgesteld, waarom de in woorden uitgedrukte gedachten in *dit* boek vervat, als het te interpreteren recht moeten worden aangemerkt. Ook bij het geschreven recht sluit derhalve de interpretatie het vaststellen van het *bestaan* van het recht in, en dit bestaan kan niet anders worden vastgesteld dan met een beroep op een *rechtsbron*. De rechtsbron geeft het criterium aan voor de vaststelling van datgene wat verbindend recht (niet het formeele rechtsbegrip) is, zoodat de interpretatie van in woorden uitgedrukte gedachten als *rechtsregels* alleen mogelijk is onder het gezichtspunt van een rechtsbron. De vraag: hoe luidt het geschreven recht? impliceert de vraag: aan de hand van welk criterium moet het verbindend geschreven recht worden vastgesteld? en dit houdt een beroep op een rechtsbron in. Het is niet mijn bedoeling om thans verder op de theorie der rechtsbronnen in te gaan, omdat dit te ver zou voeren in verband met het aan de orde zijnde onderwerp. Alleen zou ik er op willen wijzen, dat de begrippen rechtsbron, rechtsvorming en wetgevende functie geenszins hetzelfde beteekenen, in tegenstelling met hetgeen men zou kunnen

opmaken uit de uiteenzetting van den geëerden inleider op blz. 5 van de inleiding. Ik wil mij er mede vergenoegen het probleem van de juridische uitlegging op eenvoudiger wijze dan in verband met de theorie der rechtsbron te stellen, al is het een niet logisch van het ander te scheiden. Laat ons derhalve aannemen, dat het probleem der interpretatie te scheiden is van de vaststelling van het bestaan van de te interpreteren rechtsregels, waarbij echter het ongeschreven recht in elk geval buiten beschouwing zal moeten blijven. De volgende beschouwingen betreffen dus uitsluitend de interpretatie van het *geschreven* recht, met bewuste uitsluiting van de vele andere problemen, welke verbonden zijn aan de vaststelling van hetgeen verbindend recht is. Waarin onderscheidt zich dan de interpretatie van de geschreven rechtsregels van de interpretatie van andere gedachtenproducten, in woorden uitgedrukt?

Uitlegging in het algemeen heeft betrekking op de bepaling van de beteekenis van de woorden, waarin gedachten van een *ander* zijn uitgedrukt, zoodat de bedoeling van dien ander moet worden vastgesteld. Welke is nu die ander, van wiens woorden tot zijn gedachten doorgedrongen moet worden, bij de uitlegging van een wetsvoorschrift? Het antwoord schijnt voor de hand te liggen: de Wetgever, een antwoord door Prof. Kranenburg dan ook gegeven. Maar heeft het inderdaad zin om van de gedachten en de bedoeling van den Wetgever te spreken? Indien ik deze vraag ontkennend beantwoord, meen ik daarbij het voorrecht te hebben mij op den geëerden inleider zelf te kunnen beroepen. Immers, bij de bespreking van art. 183 der Grondwet in zijn werk over het Nederlandsche Staatsrecht heeft prof. Kranenburg m.i. zeer terecht het standpunt ingenomen, dat het niet juist is om ten aanzien van den Staat en zijn organen, dus ook den Wetgever, de voorstelling te wekken alsof deze rechtsinstituten menschelijke eigenschappen, in casu een geweten, hadden. Het betreft hier een doorzichtige personificatieve fictie. De *menschen*, die de functies dier rechtsinstituten vervullen, hebben een geweten, maar niet de rechtsinstituten zelf. Geheel hetzelfde geldt uiteraard voor het „denken” en „bedoelen”. De Wetgever als rechtsinstelling denkt en bedoelt *niet*. De menschen, die elk voor zich deelnemen aan de functie van den Wetgever, denken en hebben bedoelingen en gedachten, maar het denken en de bedoelingen van deze menschen zijn irrelevant waar het geldt het wetsvoorschrift tot een oorsprong, den Wetgever als rechtsinstituut, terug te voeren. Zoodra een wetsvoorschrift tot stand is gekomen, bestaat het op zich zelf, onafhankelijk van de personen, die een functie hebben vervuld in het apparaat, dat de totstandkoming heeft teweeggebracht, personen, wier gedachten en bedoelingen aan den Wetgever niet kunnen worden toegerekend. Het wetsvoorschrift is dus een verband van woorden, waarvan de daaraan ten grondslag liggende gedachte door den uitlegger moet worden bepaald, daarbij *niet* vorschende naar de bedoeling en de gedachten van iemand, van wien de woorden afkomstig zouden zijn, maar zelfstandig zin en beteekenis aan de woorden toekennend.

Het in het voorgaande ontwikkelde standpunt komt dus hierop neer, dat, hoewel uitlegging in het algemeen niet anders dan naar de intentioneele en historische methode (om deze termen te gebruiken) mogelijk is, ten aanzien van het *recht* deze methoden geen zin hebben, omdat de persoon of personen, naar wier bedoeling en gedachten zou moeten worden gezocht, bij uitlegging ontbreken.

Welk gezichtspunt blijft er dan over om den zin van de woorden van een wetsvoorschrift — aangenomen, dat het bestaan als zoodanig kan worden aanvaard — te bepalen?

De aard van de functie, welke het recht in 's menschen bewustzijn vervult, geeft hierbij de richting aan. Het recht, als behoorende tot de normatieve bewustzijnsordening, houdt de gedachte in hoe beoordeeld behoort te worden, opdat de beoordeeling op het desbetreffende levensgebied richtig zij en vordert derhalve een *eenheid van beoordeeling*. Het is strijdig met de normatieve gedachte, dat op

grond van denzelfden beoordeelingsmaatstaf — de rechtsnorm — dezelfde rechtshandelingen verschillend beoordeeld zouden worden. Het recht vordert dus een eenheid van oordeelen op grond van rechtsnormen. Daartoe is o.a. vereischt, dat de inhoud van de rechtsnorm — den maatstaf — niet op verschillende wijze geïnterpreteerd wordt. Hierbij is te onderscheiden tusschen 1e. de uitlegging van een wetsvoorschrift als wetenschappelijke bewerking en 2e. de uitlegging van een wetsvoorschrift als onderdeel van zijn toepassing door hen, die aan de functie van staatsorganen deelnemen, b.v. de rechterlijke organen. Hij, die een wetenschappelijke interpretatie verricht, kan de functie van het recht als normatieve ordening alleen benaderen door den norminhoud *logisch* en naar het *conventioneele woordgebruik* te interpreteren, omdat slechts op deze wijze de mogelijkheid van eenheid van uitlegging bestaat. Het in aanmerking nemen van andere gezichtspunten b.v. de billijkheid, waaromtrent uiteraard verschil van inzicht bestaat, sluit de eenheid van interpretatie uit. Toch blijft de uitlegging op vorenbedoelde wijze eigenlijk altijd een interpretatie van *ius constituendum*, omdat de inhoud van het *geldend* recht alleen door de staatsorganen, in het bijzonder de rechterlijke, kan worden vastgesteld. Het bij deze uitlegging — de uitlegging als wetenschappelijke bewerking — in aanmerking nemen van de jurisprudentie, wijst uiteraard niet op eenige bepaalde *methode* van wetsuitlegging, maar heeft alleen een praktische — zij het dan ook een zeer belangrijke — beteekenis. Bovendien kan uit de omstandigheid, dat de rechter een bepaalde interpretatie gegeven heeft, niet geconcludeerd worden — althans, dit zou niet gerechtvaardigd zijn —, dat hij in een volgend geval dezelfde interpretatie behoort te geven en zelfs niet, dat hij dezelfde interpretatie zal geven. Ook bedenke men, dat de jurisprudentie ook zelve weder moet worden uitgelegd.

De uitlegging van wetsvoorschriften door hen, die de functie van staatsorganen vervullen, is een geheel andere dan de vorenbedoelde interpretatie als wetenschappelijke bewerking. Immers, telkenmale als het wetsvoorschrift toegepast en dus tevens uitgelegd wordt, is door het feit dier toepassing alleen reeds de eenheid van beoordeeling als *geldend recht* verzekerd. Hierbij neme men in aanmerking, dat de verschillende instanties bij de rechterlijke beoordeeling buiten beschouwing blijven en het apparaat, dat de wetsvoorschriften toepast en uitlegt, als een geheel wordt opgevat. Hetgeen de rechtsgedachte als normatieve gedachte alleen uitsluit, is een gelijktijdige toepassing en uitlegging van een wetsvoorschrift in verschillenden zin. Elke rechtsorde moet dan ook terwille van de rechtsgedachte zelf een regeling bevatten, welke de inrichting van een orgaan, rechterlijk en administratief, voor de toepassing der wetsvoorschriften inhoudt, waarbij dan vanzelf de mogelijkheid van gelijktijdige toepassing en uitlegging van een voorschrift in verschillenden zin, is uitgesloten.

Merkwaardig is het, om in dit verband er aan te herinneren, dat eenige jaren geleden de Minister van Arbeid het standpunt heeft ingenomen, dat, waar het de interpretatie van art. 7, lid 4, der Drankwet betrof, de Kroon bij de uitoefening van Haar vernietigingsrecht wegens strijd met de wet, dezelfde opvatting bij de uitlegging van het wetsvoorschrift behoort te huldigen als de Hooge Raad. Tevens kan gewezen worden op een typische toepassing van de hier bedoelde *rechtsgedachte*, die men vindt in een der gronden, op welke request civiel kan worden ingediend, n.l. de herroeping van een rechterlijk gewijsde bij tegenstrijdige vonnissen tusschen dezelfde partijen op dezelfde gronden door denzelfden rechter gewezen (art. 382 Rv.). Toepassing en uitlegging van eenzelfde voorschrift in verschillenden zin in *na elkander* volgende beslissingen is echter in het algemeen niet in strijd met de eenheid van beoordeeling, omdat deze eenheid toch telkenmale op zich zelf gegeven is. Zoo is een verandering in de rechtspraak volstrekt niet onvereenigbaar met de hier ontwikkelde opvatting omtrent de functie van het recht.

Is er nu een gezichtspunt vast te stellen voor de uitlegging van wetsvoorschriften door de rechterlijke staatsorganen, die, deze voorschriften toepassend, de eenheid van beoordeeling op grond dier voorschriften tot stand brengen?

Ik zou deze vraag ontkennend willen beantwoorden, omdat de vaststelling van een zoodanig gezichtspunt medebrengt de mogelijkheid van kritiek op de uitlegging en toepassing van het voorschrift, indien zij afwijkt van het als richtinggevend bedoelde gezichtspunt. En deze kritiek, waarbij verschil van opvatting uiteraard mogelijk is, tast in *beginsel* de eenheid van beoordeeling, welke de functie van het recht is, aan.

Gelijk volgens Stammler alle positieve recht een poging is om richtig recht te zijn, zoo is de uitlegging en toepassing van wetsvoorschriften door hen, die de functie van rechterlijke staatsorganen vervullen, een poging om de eenheid der rechtsbeoordeeling te benaderen en daarin ligt de onaantastbaarheid voor elke kritiek van deze uitlegging. De inhoud van rechtsnormen is in tegenstelling tot den inhoud van logische en ethische normen steeds *willekeurig*, voorzoover de inhoud van rechtsnormen niet uit de autonomie van het eigen bewustzijn voortkomt, maar door tal van bijzondere en relatieve factoren bepaald is. De eenheid van uitlegging van rechtsnormen is daarom niet anders dan op *kunstmatige* (mechanische, heteronome) wijze te verwezenlijken. Deze kunstmatige verzekering van de eenheid der normatieve beoordeeling, welke aan de rechtsgedachte eigen is, komt tot uiting in de functie van de staatsorganen, met name van de rechterlijke. Elke kritiek op de uitlegging van wetsvoorschriften als deel van derzelver toepassing door hen, die aan de functie dezer staatsorganen deelnemen, kan dan ook slechts op gronden berusten, welke *buiten de rechtsgedachte* zelve liggen, voorzoover deze gedachte eenheid van beoordeeling vordert, welke eenheid door de uitlegging en toepassing van de rechtsnorm door de staatsorganen zoo ver als mogelijk is, benaderd wordt. Inderdaad kan men op gronden van een rechtsideaal, utiliteit, politiek inzicht, enz. de uitlegging en toepassing van wetsvoorschriften als vorenbedoeld, kritiseeren, maar de rechtvaardiging van de gegeven uitlegging uit een oogpunt der rechtsgedachte zelve, welke rechtvaardiging alleen ligt in de strekking dier uitlegging als poging tot benadering van de eenheid der normatieve beoordeeling op het levensgebied des rechts, wordt door deze kritiek niet aangetast en in zooverre is zij daarom misplaatst.

Ik moge thans mijn beschouwingen als volgt samenvatten: Het probleem van de juridische uitleggingsmethode met betrekking tot wetsvoorschriften bestaat alleen voor de wetenschappelijke uitlegging (b.v. voor het samenstellen van een commentaar), welke uitlegging de *logische* methode behoort te volgen. Daarentegen kan ten aanzien van de uitlegging door hen, die in de functie van rechterlijke staatsorganen wetsvoorschriften toepassen en uitleggen, *niet* van eenige methode gesproken worden.

De heer Prof. DUYNSTEE: Ik zou gaarne naar aanleiding van de inleiding van prof. Kranenburg enkele gedachten willen formuleeren.

In de eerste plaats ben ik het volkomen eens met den spreker, wanneer hij zegt dat ook de interpretatiwijze ten slotte afhangt van rechtsfilosofisch inzicht. De interpretatie vormt in zekeren zin een verlengstuk van de wetgeving, zij ligt dus volkomen in één lijn met de functie daarvan. Het is m.i. dan ook volkomen juist gedacht dat ook de interpretatie in haar laatste gronden, in haar laatste redenen moet worden teruggevoerd op het wetsbegrip dat men zich vormt.

Wanneer ik dat echter ook eens ben met den geachten inleider, dan kan ik toch niet zeggen, dat de methode die hij hieruit heeft afgeleid en die hij in het tweede gedeelte van zijn rede heeft geformuleerd, geheel mijn instemming kan hebben. De geachte inleider gaat hiervan uit: „De functie der wet is het regelen van toekomstige gedragingen, waar een menschengroep bij het meer samengesteld

worden der levensverhoudingen aan voorzienbare juiste gedragingen op een bepaald terrein behoefte heeft”.

De geachte inleider zegt dus en dat is zeer zeker juist: de functie van de wet is het regelen van de maatschappelijke gedragingen in verband met het maatschappelijk verkeer. Nu leidt hij daaruit af, dat de regeling dus moet worden uitgelegd in den zin, dien de groepsgenooten daarvan redelijkerwijs kunnen verwachten. Hier geloof ik, dat de geachte inleider een sprong maakt. Wanneer inderdaad de functie van de wet is het regelen van de gedragingen van de menschen in verband met het maatschappelijk verkeer, dan wordt door den wetgever een bepaalde orde, een bepaalde onderlinge verhouding van menschelijke daden, in de maatschappij gelegd, op de maatschappij ingedrukt, om dat woord te gebruiken. Welnu, wanneer wij dan gaan verklaren, welke die orde is, die door den wetgever op de maatschappij wordt ingedrukt, die in de maatschappij wordt geprent, dan moeten wij logisch niet vragen: wat is de gedachte, die de leden van de maatschappij, die de subjecten van die wet daarvan zullen krijgen, maar dan moeten wij in de eerste plaats vragen: wat is het, dat in den geest van den wetgever heeft gelegen, wat is het dat de wetgever zich heeft voorgesteld? Welke is de orde, die de wetgever in de maatschappij heeft gewild, welke is de lijn, waarlangs hij de maatschappij tot haar doel, het gemeenschappelijk welzijn, heeft willen richten? En eerst secundair, dus in zoverre zij overeenkomt met den wil van den wetgever, in zoverre als zij kan worden aangenomen, de wil van den wetgever te zijn, hebben wij te rekenen met de opvatting die de groepsgenooten daarvan redelijkerwijs mogen verwachten. Het kan ook min of meer een aanduiding zijn; wij kunnen van daaruit redeneeren en zeggen: de groepsgenooten kunnen er redelijkerwijs dit van verwachten, en dus kunnen wij aannemen dat ook zoo de wil van den wetgever zal zijn geweest. In zekeren zin is dat een logische interpretatie, of hoe men het noemen wil, maar ik acht het niet juist om de quintessens van de zaak te leggen in de verwachting, die de groepsgenooten daarvan zullen hebben.

Ik mag hier tevens opmerken, dat ik mij dus volkomen verwijder van de opvatting, die de geachte vorige opponent heeft verdedigd, alsof de kern van de uitlegging behoort te zien op de wet zelve en niet op den wil van den wetgever, alsof de wet een zelfstandig bestaan zou hebben, geheel onafhankelijk van den wil van den wetgever. Voor mij is de wet als zoodanig enkel uiting van den wetgever. Heeft men een eenhoofdige regeering, dan is dat eenvoudig te verklaren. Heeft men een meerhoofdigen wetgever, dan is de verklaring misschien iets moeilijker. Maar evengoed als een eenling een wil kan hebben, kan ook een gemeenschap een wil hebben en kan daarvan een bepaalde wilsuiting worden geformuleerd en in een wet worden neergelegd. Maar dit ter zijde.

Ik meen te mogen zeggen, dat de grondslag, die prof Kranenburg voor heel zijn uitleggingsleer geeft, ten slotte een schakel overslaat en wel een schakel, die essentieel is. Nu zou daaruit voortvloeien, dat de verdere ontwikkeling, die prof. Kranenburg aan zijn interpretatieleer geeft, ook niet juist genoemd moet worden. Dat valt met name op ten aanzien van het meest frappante punt in deze rede-neering, waar de geachte inleider de meening huldigde, dat in veranderde omstandigheden de interpretator de wet volkomen anders mag interpreteren dan zij eigenlijk door den wetgever is gegeven, waarvoor hij Aristoteles aanvoert: „Den algemeen sprekenden, en daardoor falenden wetgever herstellen, en aanvullen, wat ook de wetgever zelf, indien hij tegenwoordig ware geweest en geweten zou hebben, zou hebben verordend.”

Nu ben ik het met de leer, die Aristoteles geeft, volkomen eens, maar deze spreekt in den gedachtengang, dien ik zooeven als primair in het oog te vatten heb geformuleerd. Hij gaat er van uit, dat de wet is een ordening van de menschelijke rede en dan redeneert hij zeer logisch door, dat als een wet op een

gegeven oogenblik ophoudt een redelijke ordening te zijn, zij ophoudt wet te zijn. omdat de essentie aan die wet ontbreekt. En dan kan de rechter, omdat de wet niet meer datgene heeft, waardoor zij wet is, als interpretator tegen den schijnbaren zin van de wet in teruggaan tot den gesupponeerden wil van den wetgever; gelijk Thomas het uitdrukt: *ad mentem legislatoris*. Dat is wat anders dan de heer Kranenburg heeft voorgesteld, al komen wij tot dezelfde conclusie. Men kan de vraag stellen, of in dezen gedachtengang van Aristoteles nog wel interpretatie bestaat. De wet houdt op te zijn *ad bonum commune* en dus: is er eigenlijk nog wel een wet; en: is er eigenlijk nog wel interpretatie? Nu ben ik het volkomen met den geachten inleider eens, dat de zaak op zichzelf volkomen juist is en de inleider zal met mij instemmen, wanneer ik zeg dat het ontbreken van een dergelijke mogelijkheid in onze wet min of meer een fout is. Maar dat neemt niet weg, dat de woorden van Aristoteles, althans de redeneering, waarlangs hij tot dezen gedachtengang komt, iets anders moet worden verklaard, dan de geachte inleider heeft gedaan. Aristoteles gaat uit van wat de wetgever heeft gewild en redeneert daarvan uit. Dit is mijn hoofdbezwaar tegen het betoog van den geachten inleider.

Nu nog een enkele kleinigheid, betreffende de opmerking van den geachten inleider (bldz. 4 van het resumé) waar hij spreekt over de historische interpretatie in dezen zin dat uit vroegere rechten overgenomen instituten een zin behouden, welke den wetgever zelf wellicht niet bekend was; een waarheid, die ik niet het minste in twijfel zou willen trekken. Maar dan gaat hij aldus verder:

„Deze werkwijze veronderstelt een eigen zinvol leven van bepaalde rechtsinstituten zelve. Een instelling, die een regelgevend orgaan als reeds bestaand heeft aangetroffen en in het geheel der door hem uitgevaardigde normen heeft geïnseereerd, behoudt dat eigen karakter.”

Dit laatste is waar, maar toch schijnt het mij toe, dat hier niet gesproken kan worden van een eigen zinvol leven van het rechtsinstituut, dat op zich zelf los zou staan van 's wetgevers wil. Dat oude rechtsinstituut, dat door den wetgever wordt overgenomen, ook al heeft de wetgever het niet ten volle gekend en de beteekenis, de uitgestrektheid er van niet geheel doorzien, moet natuurlijk worden uitgelegd in de beteekenis, die dat rechtsinstituut in zich heeft. De wetgever immers, dit rechtsinstituut accepteerende, dit rechtsinstituut toepasende, inprentende in de maatschappij heeft, ipso facto, door het feit zelf, dat instituut gewild in de beteekenis die het had, ook al heeft hij die beteekenis niet precies gekend. Door het feit, dat hij het instituut overneemt, moet de wetgever gecenseerd worden het in zijn volle strekking te hebben gewild. Die waarheid kan dus geheel worden aanvaard, ook al loochent men, wat ik zoo vrij ben te ontkennen, dat die rechtsinstituten een eigen leven zouden hebben, onafhankelijk van den wetgever.

De heer Prof. DOOYEWEERD: MdV. Ik heb met groote belangstelling kennis genomen van het referaat van prof. Kranenburg, dat ons in een zeer kort exposé in druk is toegezonden en ik heb het daarbij op prijs gesteld, dat in onderscheiding van vroegere gelegenheden de inleiding ons ditmaal alleszins tijdig heeft bereikt. Met groote belangstelling heb ik ook gevolgd de nadere toelichting, die prof. Kranenburg mondeling gegeven heeft.

Prof. Kranenburg heeft het in zijn gedrukt exposé den lezer niet moeilijk gemaakt, in dit opzicht althans, dat hij in een zeer kort bestek zijn beschouwingen heeft samengevat. Toch meen ik anderzijds, dat de beknoptheid tegenover een zoo ingewikkeld probleem als dat der juridische uitlegging weer schadelijk moet zijn voor de juiste appreciatie van zijn opvatting. De geachte inleider zal onmiddellijk zeggen, dat hij dit nadeel heeft gecompenseerd door een zeer uitvoerige mondelinge uiteenzetting. Ik zeide reeds, dat ik die met zeer veel belangstelling heb gevolgd, maar ik kan toch niet zeggen dat die uiteenzetting in alle opzichten bij-

gedragen heeft tot een verscherping van den indruk, dien ik uit zijn schriftelijk exposé had gekregen.

Zoo schijnt het bijv. alsof prof. Kranenburg het geheele interpretatieprobleem laat opgaan in de vraag van de uitlegging der Staatswetten, terwijl het probleem zich inderdaad ten aanzien van alle vormen van rechtsnormen, zoowel in het zoo-zeer gedifferentieerde verbands- als in het maatschapsrecht voordoet, terwijl anderszijds ook subjectieve rechtsgedragingen naar haar rechtsbeteekenis geïnterpreteerd behooren te worden. Wanneer ik bij een publieke verkooping „mijn” roep, of wanneer ik in de tram stap, dan heeft die subjectieve gedraging evenzeer een rechtsbeteekenis, welke uitlegging behoeft, als een norm van de Staatswet.

De zaak staat m.i. zoo, dat de rechtsbeteekenis als zoodanig een noodwendig zin-element (*analogie*) in den zin des rechts zelve is en dus tot het rechtsbegrip behoort. Eerst als wij dezen stand van zaken scherp in het oog houden, komt de fundamenteele plaats van het interpretatieprobleem in de rechtstheorie naar mijn meening tot haar volle recht. En dan moet ook aanstonds blijken, dat de vraag naar zin en methode der rechtsuitlegging geheel en al afhankelijk is van het rechtsbegrip, dat men aanhangt en van de plaats, die men aan het recht in onzen tijdelijken wereldsamenhang toekent.

Het doet mij nu veel genoeg aanstonds te kunnen vaststellen, dat Prof. Kranenburg ondanks zijn m.i. te eenzijdige stelling van het interpretatieprobleem, den fundamenteelen samenhang van dit vraagstuk met de rechtswijsgeerige uitgangspunten scherp naar voren heeft gebracht. „Wanneer men zich rekenschap geeft”, zoo schrijft hij, „van de verschillende uitleggingsmethoden, dan blijkt, dat de keuze van elk dier methoden impliceert de aanvaarding, al dan niet bewust, van stellingen van algemeene rechts- en staatsleer.” Ik zou de laatste woorden liever iets meer preciseeren en hier spreken van „vooronderstellingen van rechtswijsgeerigen aard, die zelve in de levens- en wereldbeschouwing gegrond zijn.” Want door deze preciseering komt weer scherp uit, dat, zooals altijd, de neutraliteit van het rechtswetenschappelijk denken tegenover levens- en wereldvragen een innerlijk tegenstrijdig postulaat beteekent.

Juist in het licht van deze waarheid, die prof. Kranenburg begonnen is in zijn referaat te erkennen, heeft mij eenigszins verwonderd, wat hij op pag. 5 en vlg. ten aanzien van de z.g. grammaticale, de intentionele, de logische, historische en utilitaire interpretatiemethoden opmerkt. Nadat hij eerst zeer scherp den samenhang van elk dezer methoden met een bepaald type van rechtsbeschouwing naar voren heeft gebracht, en dan zelf de gaarne door mij onderschreven stelling heeft geponeerd: „de theorie der wetsuitlegging is een onderdeel van de theorie der rechtsvorming”, gaat hij in het vervolg van zijn betoog demonstreeren, dat de bedoelde methoden slechts in bepaalde gevallen uitkomen.

Nu één van beide: of de genoemde methoden raken eenvoudig den *zin* van het juridisch interpretatieprobleem niet, maar dan is haar uitkomen in bepaalde gevallen slechts *schijn*, óf ze treffen dien *zin wel*, maar dan moeten ze niet slechts in bepaalde, maar in *alle* gevallen door te voeren zijn. Prof. Kranenburg is blijkens zijn verdere uiteenzetting met mij van oordeel, dat de genoemde methoden den zin van het juridieke interpretatieprobleem niet treffen, maar dan had hij m.i. ook moeten aantoonen, dat die theoriën inderdaad over de geheele linie moeten stranden, ook daar dus, waar zij schijnbaar kunnen worden doorgevoerd. De kwestie ligt hier niet anders dan bij het juridisch wils-, tijds- en causaliteitsprobleem. De naturalistische opvatting dezer begrippen schijnt in verschillende gevallen uit te komen, doch laat ons in andere gevallen (denk b.v. bij de juridische veroorzaking aan de *causa omissionis*) totaliter in den steek. Dit wijst op een onhoudbaarheid der naturalistische opvatting over de geheele linie.

Zoals prof. Kranenburg de zaak nu gesteld heeft, heeft hij m.i. uit rechtswijsgeerig oogpunt niet voldoende opklaring gebracht over den innigen samenhang

tusschen het rechtsbegrip, waarvan men uitgaat en de interpretatiemethode, die men kiest.

Vóór ik nu op prof. Kranenburg's eigen theorie inga, wil ik trachten den zin en de plaats van het juridieke interpretatieprobleem in de rechtstheorie, zooals ik zelve die zie, te fixeeren.

Ik knoop daartoe weder aan bij de stelling van prof. Kranenburg, die ik volkomen kan onderschrijven: het probleem der juridische interpretatie is een probleem der rechtsvorming; m.a.w. is een rechtsprobleem in den vollen zin des woords. Of, zooals ik het zelf uitdrukte: de rechtsbeteekenis, welke de interpretatie heeft vast te stellen, is een noodwendig moment in den zin des rechts zelve en moet dus haar plaats in het rechtsbegrip zelve hebben, want het rechtsbegrip is niet anders dan de *zin-synthetische* omvatting van den in kosmische systase gegeven zin des rechts.

De vraag nu, hoe men den zin des rechts opvat, m.a.w. welk rechtsbegrip men aanhangt, is zelve geheel afhankelijk van wijsgeerige vooronderstellingen, die in de levens- en wereldbeschouwing gegrond zijn.

De zin des rechts is ons slechts gegeven in organisch kosmischen samenhang met den zin van alle andere wetskringen van onzen kosmos, met die der natuurfuncties, met die van het psychisch gevoel, met die van den logos, met die van de historie, met die van de taal, met die van omgang en verkeer, met die van het economisch, aesthetisch, moreel en geloofsgebied.

Om nu mijn rechtsbegrip en dus ook den zin van het juridisch interpretatieprobleem vast te stellen, heb ik een wijsgeerigen grondnoemer noodig, waaronder ik de verschillende zin-zijden (wetskringen) van onzen kosmos onderling vergelijkbaar stel. Die vergelijkingsnoemer moet boven alle functioneele zinbijzonderheden van een specifiek zingebied verheven zijn en moet tegelijk de zintotaliteit van onzen kosmos omvatten.

Hier nu zijn, voorzoover ik zien kan, slechts twee inderdaad principieel verschillende standpunten mogelijk: of men kiest zijn vergelijkingsnoemer in de tijdelijke bewustzijnsfuncties zelve, dan wel in de boven onze kosmische tijdsgrens verheven religieuze zinvolheid onzer schepping. Op het eerste standpunt, dat men in ruimen zin dat der immanentiefilosofie kan noemen, zijn weer tal van differentieeringen mogelijk. Want het tijdelijk bewustzijn heeft zelve tal van zinzijden, een psychisch-gevoelige, een logisch-analytische, een historische, een taalzijde, een sociale zijde van omgang en verkeer, een economische, aesthetische, juridische, moreele en geloofszijde.

Al naar gelang men zijn grondnoemer in een dezer functies (in zin-synthetische omvatting) kiest, ontstaan de bekende -ismen in het wijsgeerig denken: het naturalisme, psychologisme, logicisme, historisme, sociologicisme, aestheticisme, moralisme, enz.

Op deze verschillende grondnoemers der immanentie-philosofie bouwen zich ook de in haar grondstellingen gewortelde typen van rechtsbegrip op. Zoo kan men spreken van een naturalistisch, psychologistisch, sociologistisch, historistisch rechtsbegrip, enz. enz. Het eigenaardige van deze typen van rechtsbegrip is steeds dit, dat zij den zin des rechts zoeken te herleiden tot den zin van een zoogenaamd „algemeener” zingebied, bijv. dat der psyche, dat van den logos, dat van de historie, dat van de moraal, enz. enz. en dan het rechtsbegrip zoeken te fixeeren naar de bekende methode van het genus proximum en de differentia specifica. Het recht wordt dan een bijzonder categoriaal geordend kengebied binnen de psyche, de logos, de historie, de moraal, enz. enz.

Wie zoo het rechtsbegrip vat, kan uiteraard ook het juridisch interpretatieprobleem in den grond slechts als een psychologisch, logisch, historisch of taalkundig probleem zien. De interpretatiemethode, welke men kiest zal, bij een wijsgeerig behoorlijk gefundeerd rechtsbegrip, dan eenvoudig afhangen van den wijs-

geerigen grondnoemer, waartoe men den zin des rechts en die der andere normatieve wetskringen als tot zijn genus proximum herleidt.

Waar het wijsgeerig verband tusschen interpretatietheorie en rechtsbegrip minder scherp is doordacht, zal men gewoonlijk een eclectisch standpunt in de leer der rechtsuitlegging ontmoeten, dat deze verschillende inderdaad den rechtszin niet treffende methoden, onkritisch naast elkander hanteert.

Prof. Kranenburg heeft m.i. den spijker op den kop getroffen, toen hij in den aanvang van zijn referaat dit eclectisch standpunt als onwijsgeerig verwierp. Wanneer men tegenover het immanentie-standpunt zijn vergelijkingsnoemer kiest in de transcendente religieuze zin-volheid van onzen kosmos, waarvan alle tijdelijke zinfuncties slechts een straalbreking zijn, dan is principieel ieder -isme in de rechtsbeschouwing verwerpelijk. Dan moet de volstrekte onherleidbaarheid van ieder tijdelijk zingebied (wetskring) gelijkelijk, de volmaakte „sovereiniteit in eigen kring” van ieder zingebied worden erkend. Dan moet ook in den zin des rechts zelve de organische samenhang met den zin van alle andere wetskringen worden opgespoord met volledige handhaving van de sovereigniteit in eigen kring van den rechtszin.

In dit licht bezien is in de algemeene zinstructuur des rechts zelve, die ik in den ruimsten zin als vergelding, evenmaat van belangen, vat, een zinsamenhang te ontdekken met den psychischen, logischen, den historischen, den taalzin, den socialen zin etc. etc.

De zin-samenhang met den taalzin openbaart zich in een element (analogie) van den rechtszin, dat los van den taalzin niet te vatten is. Ik onderscheid den zin van de taal als *betekeningzin van den beteekenden rechtszin*. De beteekende rechtszin is niet zelve taalzin, maar onderstelt dezen slechts, hij is een *taal-analogie* in den zin des rechts.

Aan iedere rechtsnorm en aan iedere subjectieve rechtsgedraging is naar haar vergeldingszin een rechtsbeteekenis als taalanalogie inhaerent, die door juridieke interpretatie moet worden vastgesteld.

Die interpretatie is echter een kwestie van rechtspositivering, niet van psychologische, taalkundige, logische of historische uitlegging, ook al veronderstelt de juridieke interpretatie ongetwijfeld de psychologische, logische, grammaticale, historische interpretatie.

Nimmer dus dekt zich de zin der rechtsuitlegging met den zin der niet-juridieke uitleggingsmethoden. Juridische uitlegging is altijd een kwestie van afweging van rechtsbelangen in den zin der vergelding. Ook waar schijnbaar de grammaticale methode uitkomt, b.v. bij interpretatie van een wetsartikel, dat procestermijnen vaststelt, is toch inderdaad een probleem van rechtsvorming aan de orde. Dit blijkt reeds uit de praktische interpretatieregelen. Waarom denkt geen rechter er aan, bij zijn interpretatie van het wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering, aan procestermijnen te tornen, terwijl hij in kwesties van materieel recht, (denk aan art. 1401 B.W.) zulk een vrije houding tegenover de wet inneemt? Omdat, de heer Kranenburg heeft het zooeven al gezegd, de *rechtszekerheid* een strikte interpretatie van de wettelijke bepalingen inzake procestermijnen vordert, het is m.a.w. weer de zin des rechts, die ook hier de juridieke uitlegging leidt.

Welke oplossing geeft nu Prof. Kranenburg aan het probleem der rechtsuitlegging? Heb ik hem goed begrepen, dan is het geheele probleem volgens hem een psychologisch probleem. Taak van den wetsuitlegger is volgens hem, dat hij zich afvraagt: hoe moet een justiciabele, die zijn verplichtingen billijk en redelijk wil nakomen, in overeenstemming met het algemeen doel der regeling, deze opvatten? En deze werkwijze impliceert volgens hem de wetmatigheid van de functie van het menschelijk rechtsbewustzijn, de wetmatigheid van „psychologische” processen in het algemeen.

M.i. is hier de zin der juridische interpretatie verpsychologiseerd en is deze

methode ontoereikend om inderdaad, gelijk toch ook Prof. Kranenburg wil, de rechtsvorming te dienen. De geheele oplossing van prof. Kranenburg gaat uit van het psychologisch misduide rechtsbegrip, dat het rechtsbewustzijn der volksgenooten de ware materiele bron (achter de *formeele* bronnen) is van alle positief recht. Deze opvatting moet reeds stranden op deze overweging, dat het rechtsbewustzijn der volksgenooten eer negatief, dan positief reageert op het stellig recht en met name bij ingewikkelde administratieve regelingen vaak geheel in den steek laat. Hoe wil men bijv. met deze psychologische methode opklaren het m.i. volmaakt juiste verschil, dat de Hooge Raad bij zijn interpretatie van art. 1401 B.W. maakt ten opzichte van onrechtmatige private- en overheidsdaden? De Hooge Raad heeft bij de handhaving van het formeele onrechtmatigheidsbegrip ten aanzien van overheidsdaden eenvoudig rekening gehouden met het structuurverschil tusschen het interne publieke verbandsrecht van den Staat en het privaatrechtelijk maatschapsrecht, dat geen verbandsrecht is. De individueele volksgenooten zijn niet juridisch competent en ook feitelijk niet bekwaam om de rechtsvorming te leiden bij het vaststellen van de grenzen van de taak van den burgerlijken rechter bij de beoordeeling van overheidsgedragingen. De rechter, die zijn interpretatie van art. 1401 B.W. in dit opzicht dus op het psychologisch criterium van Prof. Kranenburg zou willen gronden, zou m.i. zijn taak niet juist opvatten. Het individueel rechtsbewustzijn der justiciabelen is bovendien vaak sterk vertroebeld door het individueel belangenelement. In dubius juris is ieder geneigd de weegschaal van Themis naar de zijde van zijn eigen privaatbelang te laten overhellen, terwijl hij toch meent dat zijn rechtsbewustzijn spreekt. De rechtsvorming kan zich echter niet naar zulke psychische wetmatigheden richten, doch moet veeleer zelve normatieve leiding geven aan het rechtsbewustzijn der volksgenooten.

Het wil mij ook voorkomen, dat het slotbetoog van Prof. Kranenburg op pag. 7 van zijn referaat niet geheel klopt op zijn grondstelling, die van de rechtsvormende kracht van het rechtsbewustzijn der volksgenooten uitgaat. Immers, hier schrijft hij, dat de rechtsgenooten er allicht op rekenen, dat het hoogste rechtscollege zijn eenmaal vastgestelde uitlegging van een wetsartikel zal handhaven, en hij wijst in dit verband op het arrest van den Hoogen Raad van 13 Januari 1879 in verband met de woorden van art. 110 der Grondwet. Dit betoog wijst m.i. eer op een volgzame, lijdende houding van het rechtsbewustzijn der volksgenooten dan op een positief rechtsvormende functie van het rechtsbewustzijn, dat den rechter in verband met de tijdsomstandigheden een richtsnoer voor wetsinterpretatie zou kunnen geven.

MdV. Ik wil met deze enkele critische opmerkingen volstaan. Ik herhaal dus, dat ik veel in het referaat van prof. Kranenburg kan waardeeren, maar de oplossing, die hij geeft aan het probleem der rechtsuitlegging, als voortspruitend uit een m.i. psychologisch rechtsbegrip, niet kan aanvaarden, omdat het den zin des rechts m.i. geweld aandoet en aan de practijk der rechtsuitlegging geen toereikende methode kan bieden.

De heer Dr. VON SCHMID: Ik geloof, dat ik mij niet vergis — het mondeling betoog van den geachten inleider heeft mij er in versterkt — dat de hoofdstelling over het vraagstuk der interpretatiemethode van prof. Kranenburg is te vinden in het begin van zijn resumé, waar hij zegt: „de keuze van elk dier methoden impliceert de aanvaarding, al dan niet bewust, van stellingen van algemeene rechts- en staatsleer.” Ik heb er over nagedacht, welke beteekenis aan die gedachte kon worden gehecht en ik heb hier en daar verderop in de inleiding ook wel gezien, dat naar eenig verband gestreefd werd. Maar ik heb mij niet enkel bepaald tot het nagaan van de beteekenis daarvan bij de intentioneele en de historische methode, maar heb dit verband ook trachten na te gaan ten aanzien van de grammaticale methode, met betrekking waarop ik 5 regels verder dan de hoofdinstelling

in de inleiding lees: „De grondslag voor de grammaticale methode is de vastheid en onveranderlijkheid der woordbeteekenis in verband met den eisch der rechtszekerheid der justiciabelen.”

Ik heb mij afgevraagd, of die grondslag der grammaticale methode, de vastheid en onveranderlijkheid der woordbeteekenis, nu aangemerkt moet worden als een algemeene regel van rechts- en staatsleer. Er wordt toch gezegd, dat dit de grondgedachte is van de verschillende interpretatiemethoden, en ik begrijp er daarom niets van. Die algemeene stelling van prof. Kranenburg deel ik echter niet en ik zal er daarom van afzien mij verder in zijn gedachtengang in te denken. Daartegenover zal ik stellen mijn eigen voorstelling van het wezen der interpretatiemethoden, die deze ziet ontstaan bij de toepassing van het wettenrecht, en ter handhaving van den geest en de sociale functie, die men daaraan had toegekend omstreeks 1800.

Als men wil nagaan, hoe men bij de toepassing van het wettenrecht aan de interpretatiemethoden is gekomen, moet men in gedachten teruggaan naar het denken van de 17e en 18e eeuw, den tijd van het natuurrecht. Want de interpretatiemethoden houden niet verband met alle verschillende rechtsbronnen, maar met slechts één rechtsbron, die van het positieve recht. Het positieve recht, (in den zin van wettenrecht bedoeld, niet gelijk de historische school, die het gewoonterecht aldus betitelde), is sociaal en historisch beschouwd een product van het 17e en 18e-eeuwsch denken, dus van het natuurrecht. Dat natuurrecht is overdacht in den tijd van de absolute monarchie, een tijd dus, waarin het recht in hoogste instantie datgene was, wat in de persoonlijke gedachte van den absoluten vorst opkwam. Men voelde in die eeuwen dat een dergelijke rechtsopvatting aanleiding gaf tot persoonlijke willekeur en men kon die opvatting van: „recht is de wil van den absoluten monarch” niet langer aanvaarden. Daarom zocht men naar een zuiver onpersoonlijke rechtsbron. Die meende men te vinden in het natuurrecht, dat het recht zou vaststellen, onafhankelijk van tijd en plaats, door middel van het redelijk denken. Tegen het einde van de achttiende eeuw achtte men den toestand rijp, om dat recht in dien vasten vorm te gieten en dat heeft aanleiding gegeven tot het ontstaan van de grondwetten en de codificaties. De codificaties zijn dan in Frankrijk voornamelijk tot stand gekomen door het werk van Napoleon als staatsman en vorst. En dat Napoleon werkelijk er aan heeft gedacht, dat hij eens en voor al met absolute rechtszekerheid het recht had vastgesteld, blijkt uit de wijze, waarop hij gereageerd heeft op het verschijnen van commentaren op zijn Code. Immers, toen de Code verschenen was, kwamen korten tijd daarna geweldige commentaren op de wet deze toelichten en dat deed hem twijfelen aan het sociale nut van zijn wetgeving. „Mon Code est perdu”, riep hij uit. Hij dacht: als de zekerheid van het geschreven recht nog aanvulling, en de wet uitlegging behoeft en dus tot verschil van opvatting aanleiding kan geven, dan is daarmede de *geheele* beteekeenis van het positieve wettenrecht verdwenen. Maar, de praktijk heeft toch uitgewezen dat hij zich daarin vergist heeft, omdat op dit punt overdreven was.

Ook al heeft nu het natuurrecht in dat opzicht een overspannen gedachte gehad, al heeft het positieve recht niet beantwoord aan de hooge eischen, die men filosofisch daaraan gesteld had, en heeft het niet tot absolute rechtszekerheid geleid, toch is men er in geslaagd, de groote sociale functie, die men van het positieve recht verwachtte, te verwezenlijken, juist door met interpretatiemethoden in den geest der wet te blijven. Men wilde n.l. door het positieve recht geven een objectief recht, een zelfstandige geestelijke grootheid, staande tusschen overheid en onderdanen in, zoodat men bij de berechting — wanneer men zich bepaalde tot de geestelijke sfeer van het objectieve recht — zeker zou wezen dat niet door persoonlijke willekeur van de zijde der overheid aan de onderdanen, of van bepaalde groepen, onrecht in den vorm van eigen rechtsoordeel zou worden opgelegd aan de onderdanen of aan andere groepen in de maatschappij. Men bleef zich dus bepalen bij den geest van het objectieve of liever onpartijdige recht,

zoals men dat isoleerde ten opzichte van alle mogelijke uiteenlopende politieke en godsdienstige denkbeelden.

Men zag, dat men die wetgeving niet zoo gemakkelijk kon toepassen als men aanvankelijk had gedacht. Montesquieu dacht nog, dat de taak van den rechter zeer gering zou wezen. Hij had maar de wet op te slaan, en hij kon altijd met zekerheid een vasten rechtsregel vinden, waarnaar het geval moest worden berecht. (1) Zoo eenvoudig bleek in de praktijk de zaak niet te zijn, maar men heeft toch de onpartijdigheid van het recht weten te handhaven, dank zij het feit dat men verschillende interpretatiemethoden is gaan toepassen. Vooreerst was het mogelijk, dat men in het sociale leven verschilde van meening omtrent de beteekenis van de woorden der wet. Wanneer men bijv. een contract gesloten had en partijen verschilden in opvatting omtrent de beteekenis, die aan het contract moest worden gehecht, dan behoefde de rechter nog niet een partijdige opvatting te laten gelden. Dan kon hij zich bepalen tot de grammaticale beteekenis van de woorden. Hij had dan in de officieele beteekenis, die het woord in de taalkunde had, een steun om dezelfde objectiviteit te bereiken die vereischt was. Hij behoefde dan dus niet te treden in de persoonlijke opvattingen van partijen. Zoo kon de rechter in de grammaticale interpretatie den steun vinden, dien men van het recht zelf eischte maar die het in de praktijk niet bleek te bezitten.

Prof. Kranenburg zegt het anders. Hij zegt: „de grammaticale methode *berust* op de vastheid en de onveranderlijkheid van de beteekenis der woorden”. Wanneer dat in het recht zelf het geval was, dan zou eigen interpretatie mogelijk zijn en dan behoefde ook geen interpretatie te geschieden, want dan was er juist zekerheid. Interpretatie treedt eerst dan op, wanneer er quaestie is van onzekerheid, niet van vastheid, maar van verschil en grammaticale interpretatie is, volgens mijn opvatting dus interpretatie volgens de officieele beteekenis van de woorden, zooals de taalwetenschap die heeft vastgesteld en geschiedt bij gerezen verschil van opvatting in de praktijk van het sociale leven over de betere kennis van de woorden van den tekst der wet of hetgeen op grond van de wet is vastgesteld.

Het kon ook gebeuren, dat was het tweede gebrek, dat de wetgeving in de praktijk vertoonde, dat er *onvolledigheid* was, of dat men het gegeven sociaal geval niet wist in te deelen in het bepalende begrippensysteem van de wetgeving dus *onzekerheid* bij de toepassing van het recht. Dan kon men geheel blijven in den geest van het natuurrechtelijk denken, het positieve recht eigen, door gebruik te maken van de logische interpretatie. Dan komt men niet buiten de wetssfeer, wanneer men tracht dat geval niet alleen te bezien volgens de artikelen van de wet, maar volgens de geestesgesteldheid die in de wetgeving verborgen is door de verschillende wetsbepalingen als een geestelijke eenheid met een logisch verband op te vatten. Men komt dan op de bekende theorie van de „logische Geschlossenheit” van het recht, en zoo blijft dan dezelfde onpartijdige maatstaf gehandhaafd. En zoo komt men tot de historische methode van interpretatie, wanneer de tekst van de wet „*op zich zelf beschouwd*” *onduidelijk* is. Men kan dan, de inleider zegt dit terecht, op tweeërlei wijze te werk gaan. Men kan in de geschiedenis nagaan op welke wijze de wet tot stand gebracht is en welke bedoelingen daarbij voorlagen; of men kan zeggen, zooals dat het geval is bij onze wetgeving, die voor een groot deel ontleend is aan het Fransche recht; daarmee kunnen wij niet volstaan, men moet nog verder in de geschiedenis teruggaan, bijv. bij het opsporen van de beteekenis van „onrechtmatig” in artikel 1401 B.W. Dan blijft men altijd op hetzelfde objectieve standpunt staan, dat altijd bedoeld is geweest bij het tot standbrengen van het positieve recht, d.w.z. men vindt den beoordeelingsmaatstaf op een geestesgebied onafhankelijk van dat waarop de partijen van oordeel verschillen. Ook dan gaat men nog steeds zuiver interpretee-

(1) De l'Esprit des Lois, 1748 Livre XI chap.6.

rend te werk. Dat is niet het geval als men de utilitaire methode gaat toepassen en vraagt: wat is doelmatig. Dat heeft de oude school, die van het positieve recht als uitsluitende rechtsbron, altijd zoo gevonden. Er is een groot verschil tusschen het rechtmatige en het doelmatige. Zoodra men buiten het positieve recht komt en den geest die daarin opgesloten ligt, houdt het op interpretatie te zijn. Ik weet wel, dat van Bemmelen en anderen beweren, dat men hineininterpretieren mag, en zeggen dat iedere interpretatie aan dat euvel mank zou gaan, maar ontken dit op grond van het voorgaande. Philosophisch kan men dat niet meer beschouwen als zuiver interpreteeren, dan komt er een andere factor van buiten af in dit positieve recht en is van invloed op het oordeel. Dan loopt men gevaar terug te keeren tot den vroegeren rechtstoestand, die aan de periode van het positieve recht voorafging en die plaats bood voor persoonlijke willekeur. Daarom heeft men er in de school der oude juristen den nadruk op gelegd, dat het recht en de politiek, d.w.z. het rechtmatige en het doelmatige, streng gescheiden moesten worden. Vandaar dan ook, dat als de geachte inleider zegt: „De grondslag van de logische methode bestaat niet altijd; ieder jurist weet, dat vele en belangrijke wetten niet „aus einem Gusz“ zijn” dat een vraag is, die voor de vroegere juristen geen beteekenis had. Dat is een vraag van het tekort bij het tot standkomen van de wetten, een vraag van politiek. Men heeft het gebrekkige ding te nemen zooals het is en daarin door te denken, wil men niet buiten het juridische treden en wil men niet het gevaar loopen, dat het politieke element in de beoordeeling doordringt, om daarmede iedere objectieve rechtswaarde er aan te ontnemen. Daarom ben ik geen voorstander van die utilitaire methode, nog wel door den inleider de sociologische genoemd, die ontstaan is in een tijd, dat men voor groote moeilijkheden kwam te staan in verband met het verouderen der wetgeving. Wel spreekt Van Bemmelen over interpretatie in dien ruimen zin, maar men moet daarbij bedenken, dat hij over dit onderwerp dacht en schreef in den overgangstijd der tachtiger jaren, toen men de bezwaren begon te gevoelen van het toepassen van een wetgeving op een sociaal leven, dat daaraan ontgroeid was, waardoor het rechtsgevoel een factor werd, die mede begon te spreken. Deze grootheid erkende men nog niet terstond als zelfstandige rechtsbron naast de wetgeving. Dit deed Krabbe eerst in later tijd. Men noemde daardoor veel „interpretatie” wat het zuiver beschouwd in het geheel niet was. Dit alles trachtte van Bemmelen in zijn artikel onder „interpretatie” te ondervangen, hetgeen thans juist door het levenswerk van Krabbe en wijsgeerig en juridisch als verouderd moet worden aangemerkt. Maar ik vind het onderscheid, dat prof. Kranenburg maakt tusschen oudere en nieuwere wetten hierdoor juist zeer gelukkig. Tegenover de jongere wetten zal de uitlegger de echte juridische methode moeten toepassen en tegen deze zal hij niet zoo vrij kunnen staan als tegenover oudere wetten, die moeten worden toegepast op geheel veranderde omstandigheden. Dat geeft thans aanleiding tot de leer, dat men niet meer moet interpreteeren, maar dat de rechter als zelfstandige rechtsbron moet optreden overeenkomstig zijn „rechtsgevoel”, b.v. bij het safecontract. Daarbij is het niet meer noodig, dat de rechter probeert dat in het oude contractensysteem der wet in te persen, hetzij onder huur, hetzij onder bewaargeving hetgeen ter wille van de objectiviteit tot allerlei gedrongen geestesconstructies aanleiding zou geven die wijsgeerig beschouwd even bedenkelijk zouden zijn als sociaal ter wille van de vaststaande onpartijdigheid wellicht nuttig. Maar deze methode zou bij oudere wetten ad absurdum voeren. In zoo een bepaald geval kan hij, daarom in de moderne leer indien niet tijdig een wettelijke regeling getroffen is, zelf zoo een regeling maken, zooveel mogelijk in de richting van de wet, mits hij blijft buiten alle in de maatschappij bestaande politieke verschillen. Aldus de school van de vrije rechtsvinding, en terecht. De interpretatiemethoden hebben een betrekking op het wettenrecht en niet op de andere rechtsbronnen als gewoonterecht, jurisprudentie en rechtsbewustzijn. Het is de algemeene rechts- en staatsleer die haar

onderlinge verhouding tracht vast te stellen en haar stellingen houden dus geen verband met de interpretatiemethoden, maar alleen met de praktijk van het wettenrecht.

Verder moet ik opmerken, dat ik mij met hetgeen de geachte inleider aan het slot heeft gezegd, niet heelemaal kan vereenigen. In de eerste plaats knoopt hij aan bij de functie van de wet. Die moet bestaan in „het regelen van toekomstige gedragingen, waar een menschengroep bij het meer samengesteld worden der levensverhoudingen aan voorzienbare juiste gedragingen op een bepaald terrein behoefte heeft.”

Prof. Duynstee heeft daar al over gesproken en ik kan mij daarbij aansluiten. Het begrip „groep” moet in dit citaat niet worden opgevat in sociaal-psychologischen zin, want het geschiedkundig gebeuren toont aan, dat men pas dan behoefte heeft aan wetgeving, wanneer verschillende rechtsopvattingen van groepen met elkander botsen. Zoolang een gemeenschappelijke groepsopvatting hecht bij een groep aanwezig is, heeft men geen behoefte aan wetgeving. Dan kan wel de wil geboren worden om alles zooveel mogelijk in de wet vast te leggen, maar dan is men weer in één bepaalde soort politieke sfeer aangeland, die waarin sociale groepen van den staat wettelijken steun eischen voor de regeling van hunne sociale verhoudingen. Dan is men in de leer van het staatssocialisme.

Ten slotte wil ik nog iets zeggen over de wetmatigheid van de functie van het menselijk rechtsbewustzijn en van psychische processen in het algemeen, omdat in de inleiding verklaard wordt dat die leer een noodzakelijkheid is en dat de relativistische rechtsleer een werkwijze zonder zin zou wezen. Juist om dit laatste kan ik het onmogelijk laten passeeren.

Wat betreft de eerste verklaring, daarmede bevinden wij ons in de leer van het rechtsbewustzijn, zooals die is uiteengezet in „Positief recht en rechtsbewustzijn.” (1912). Het is eigenaardig, hoe lang die wet zich handhaaft bij den inleider, ondanks al hetgeen dat daartegen wordt geschreven en gezegd. Want inderdaad, er is veel in die wet, dat toch door de kritiek al moet worden geacht te zijn verdwenen. Zoo bijv. wijs ik er op, dat geen rekening gehouden is met moreele waarden, de middelen waardoor de grootere lust verkregen wordt. Mr. H. L. A. Visser heeft daarop gewezen in zijn kritiek in „Mensch en Maatschappij” van Januari van het vorige jaar. (1) Inderdaad is niet bewezen dat wanneer iets in de wereld werkelijk meer lust verschafft het ook werkelijk meer lust krijgt. Zoo eerlijk is het menselijk leven en is de menselijke maatschappij nog altijd niet. Het ontbreekt niet aan personen, die met door anderen onwaardig gekeurde middelen toch zich een grooter deel van de lust verschaffen dan waarop zij volgens die eenvoudige wet aanspraak zouden hebben wanneer ook die moreele waarden medetelden.

De heer prof. KRANENBURG: Wordt het rechtvaardig gevonden?

De heer Dr. VON SCHMID: Niet ieder kan dit gebeuren steeds juist beoordeelen en valsche schijn bestaat ook op dit punt. Ik wil ook niet zeggen, dat die personen werkelijk die lust krijgen, die zij denken te krijgen. Wij zijn dan natuurlijk in het Macchiavellisme beland, maar dit vormt toch een feit, dat m.i. onder de oogen moet worden gezien, hetgeen de wet van het rechtsbewustzijn van den inleider niet doet.

Een tweede quaestie is deze: Wat is met die wet van het rechtsbewustzijn eigenlijk bedoeld? Is het een zedelijk voorschrift, of is het een natuurwet? Als het een natuurwet is, een tendentie die door den inleider gevonden is uit een groot aantal verschillende rechtsoordeelen als een soort van grootsten gemeenen

deeler, dan moet de eerste de beste storing die optreedt beteekenen een feit, dat het bestaan van de wet totaal ontkent en weerlegt. Het bestaan van storingen erkent de schrijver niettemin. Er zijn dan ook tijden geweest, dat men die wet in de geschiedenis geheel miskend heeft, dat men gezegd heeft: een bepaalde persoon heeft op tien of twaalf maal zooveel economische middelen of macht recht als een ander, onverschillig zijn persoonlijke prestaties. Aldus in de Middeleeuwen en de Nieuwe Geschiedenis. Daarom is m.i. de z.g. wet niet meer dan een democratische tendentie uit de 20e eeuw, die bij onderzoek in het geheele rechts-historisch gebied toevalligerwijze door de volgorde waarin het plaats vond in de eerste plaats in het Germaansche recht steun gevonden heeft, en daardoor absoluut geldend scheen, maar die in een volgende periode, waarin het erfrecht optreedt, al direct geconstateerd wordt aan storingen onderhevig te zijn. Wanneer er storingen zijn, dan is er dus niet, behoudens tegenbewijs, een natuurnoodwendigheid en dan vervalt dus een groot deel van de enorme beteekenis, die de wet op het rechtsbewustzijn zou hebben gehad als een houvast, als een ingeboren tendentie bij den mensch. Dit was toch ongetwijfeld de oorspronkelijke bedoeling van den schrijver, die hij gedurende het onderzoek uit het oog verloor. Nu is het slechts een modern democratisch zedelijk voorschrift te midden van vele andere daarmede strijdige voorschriften. Die wet bestaat niet, omdat de wetmatigheid van handelen ontbreekt. Wij nemen juist duidelijk waar dat hetgeen de eene persoon materieel het hoogste recht vindt, door den andere voor het grootste onrecht wordt geoordeeld. M.a.w. deze wet treedt bovendien in het geheel niet op het gebied van de groote verschillen, die in de wereld bestaan ten aanzien van wat naar den inhoud voor de individuen recht en niet recht is. Storingen wellicht van het ware, maar niettemin voor recht gehouden en verdedigd, zelfs tegenover de wet van Kranenburg.

Met de relativistische staats- en rechtsleer heeft deze z.g. „wet” niets te maken. Deze spiegelt zich aan haar door zich voorloopig te onthouden om iets z.g. absoluuts te geven, dat later toch blijkt óf fout, óf betrekkelijk te zijn. Men bepaalt zich voorloopig overeenkomsten, verschillen en verband te zoeken tusschen de verschillende bestaande theorieën en de staatkundige en sociale verhoudingen waaruit zij zijn voortgekomen.

Voorts wensch ik nog een technische vraag te doen over art. 110 der Grondwet en het arrest van 1879. Het is n.l. deze vraag: is dat arrest van 1879 voor ons in het staatsrecht op het oogenblik nog van beteekenis, zooals de inleider zegt? M.i. niet. Want wat in het arrest van 1879 bepaald is, is door art. 56 van de Grondwet van 1887, het tegenwoordige artikel 55, op een geheel andere wijze grondwettelijk vastgesteld. Bij het arrest van 1879 was het den Koning geoorloofd, uitsluitend uitvoerende algemeene maatregelen van bestuur te maken, dus steunende op een wettelijk voorschrift, maar geen enkelen zelfstandigen algemeenen maatregel van bestuur, terwijl tegenwoordig het materiele wetsbegrip in de grondwet van 1887 is gesteld. Het is thans den Koning niet mogelijk zelfstandig regelingen te maken, die de burgers bindende verplichtingen opleggen, maar wel zelfstandige administratieve maatregelen uit te vaardigen. Daarom meen ik, dat het arrest van 1879 voor ons niet meer van beteekenis is, maar wel art. 55 der Grondwet.

De heer STOOP: Het verheugt mij zeer, dat het bestuur onzer vereeniging voor deze vergadering de juridische uitleggingsmethoden en hare grondslagen tot onderwerp van discussie heeft gekozen, want dit is een onderwerp, waarvan ik het groote belang terdege besef, maar waarvan ik niet zou willen beweren, zoo-veel af te weten. Wanneer ik mij toch binnen de arena van het debat waag, dan is het uitsluitend, omdat ik van den terugslag op mijne meer vragenderwijs gestelde opmerkingen iets hoop te leeren.

Prof. Kranenburg heeft gezegd, dat ieder theoretisch of practisch rechts-beoefenaar steeds weer de beteekenis van een rechtsvoorschrift, een woordverbinding, te vinden heeft. Dit geeft mij aanleiding tot het stellen van twee vragen. In de eerste plaats: is het volledig, wanneer men slechts de wet als object der interpretatieve werkzaamheid van den jurist vermeldt? Moeten wij niet veeleer gelijk geven aan prof. Scholten, die in zijn onlangs verschenen brochure: „Convenances vainquent loi” zegt: „L'interprétation des conventions est oeuvre de juris-consulte aussi bien que l'interprétation des lois”. Natuurlijk zijn naast wetten en overeenkomsten nog andere belangrijke gebieden van juridische interpretatie te noemen, zooals bijv. de eenzijdige handelingen, waarop prof. Dooyeweerd reeds de aandacht vestigde. Wij hebben bijv. kort geleden een vonnis gehad van den kantonrechter te Rotterdam, (van 25 Maart 1930 W. 12164), waarbij werd uitgemeakt, welke beteekenis was toe te kennén aan de woorden van een expert van een verzekeringsmaatschappij, die na zijn onderzoek van een beschadigde auto tegen den reparateur had gezegd: „U kunt Uw gang gaan”, een typisch voorbeeld van een eenzijdige uitdrukking, die tot juridische interpretatie aanleiding kan geven. Daarnaast vinden wij in het erfrecht: de testamenten. Verder zou men nog kunnen noemen de statuten van vereeniging en N.V., die tusschen de wet en de overeenkomst instaan. Maar toch geloof ik, dat wet en overeenkomst zijn te beschouwen als de belangrijkste gebieden, waarop de juridische interpretatie van toepassing is, en daarom zou het zeer interessant zijn, indien men er in kon slagen, de interpretatie van deze beide tot een gemeenschappelijk principe terug te voeren.

De tweede vraag is deze: Is de uitleggende werkzaamheid van alle categorieën van juristen voor onze huidige discussie van even groot belang? Het komt mij n.l. voor, dat wij met betrekking tot de juridische interpretatie drie categorieën van juristen moeten onderscheiden: de beoefenaars van het recht als wetenschap, de magistraten en de advocaten. Onder de magistraten zou men mede kunnen begripen den wetgever, die bij zijn wetgevenden arbeid de grondwet heeft te interpreteren.

Om niet te veel van Uw tijd te vergen, zal ik echter niet verder ingaan op de bijzondere beteekenis, die het interpretatieprobleem voor elk dezer categorieën heeft. Want ik ben het met den inleider eens, dat in de eerste plaats interessant is de houding, die de magistraat tegenover de interpretatie aanneemt. Daarom komt het mij voor, dat men het onderwerp van ons debat ten slotte op deze wijze zou kunnen formuleeren: „welke zijn de algemeene normen, die men met betrekking tot de rechterlijke interpretatie van de wet en de overeenkomst kan vaststellen?” Of, m.a.w., waar het op aan komt is dit, dat wij — na eerst vastgesteld te hebben op welke wijzen en naar welke methoden interpretatie überhaupt mogelijk is — vervolgens bepalen onder welke omstandigheden of voorwaarden elk dier interpretatiemethoden toepassing moet vinden.

Op de methoden van interpretatie, die te onderscheiden zijn, wil ik echter verder niet ingaan. Belangrijker is de vraag, volgens welke norm de rechter beslissen moet, welke interpretatiemethode hij in ieder voorkomend geval heeft toe te passen.

Het antwoord nu, dat de inleider op die vraag geeft (en dat trouwens slechts betrekking heeft op de *wetsinterpretatie*) meen ik aldus te mogen weergeven: Als uitgangspunt, als „Grundnorm”, zouden wij misschien met een knipoogje in de richting van Weenen mogen zeggen, stelt de inleider, dat de rechter steeds *die* uitleggingsmethode moet volgen, waardoor bereikt wordt, „dat iedere uitgevaardigde regeling toegepast worde, in den zin, dien de groepsgeenooten daarvan redelijkerwijze mochten verwachten”.

Deze „Grundnorm” stelt ons natuurlijk onmiddellijk voor deze vraag: *hoe* weet nu de rechter, welke toepassing van een regeling de rechtsgenooten redelijkerwijs mogen verwachten? Of, meer expliciet: Hoe weet de rechter, hoe hij

een regeling moet interpreteren, om haar zoo toe te passen, als de rechtsgenooten redelijkerwijs mogen verwachten?

En op deze — overigens niet uitdrukkelijk door hem gestelde — vraag antwoordt prof. Kranenburg nu het volgende:

a. Wanneer een regeling jong en van eenvoudigen aard is, zal zij uitgelegd moeten worden naar de beteekenis harer woorden, die in den kring dergenen, voor wie die regeling moet werken, gebruikelijk is.

b. Wanneer de regeling jong, maar gecompliceerd is (men denke bijv. aan de Ziektewet) zal de rechter een logische interpretatie, met als uitgangspunt het doel der wet, moeten toepassen.

c. Wanneer hij met een oude regeling te maken heeft, moet de rechter de wet zoo interpreteren, dat hij zich afvraagt, hoe een justiciabele, die zijn verplichtingen billijk en redelijk wil nakomen, de regeling — in verband met haar algemeen doel — moet opvatten, en ten einde dit uit te maken, zal volgens prof. Kranenburg de rechter hebben na te gaan, wat de wetgever zich voorstelde met de regeling te bereiken, om dan die regeling zoo toe te passen, als in veranderde omstandigheden en opvattingen, in verband met het algemeene doel des wetgevers, past.

Wanneer ik den inleider aldus goed begrepen heb, dan moet ik erkennen, dat ik mij door zijn antwoord niet geheel bevredigd gevoel. In de eerste plaats vraag ik mij af: waarop is zijn „Grundnorm”, dat elke uitgevaardigde regeling toegepast moet worden, zooals de groepsgenooten redelijkerwijze mogen verwachten, gebaseerd? Volgens prof. Kranenburg vloeit zij voort uit de functie der wet, welke functie is: het regelen van toekomstige gedragingen overal daar, waar een menschengroep op een bepaald terrein aan voorzienbare juiste gedragingen behoefte heeft. En nu kom ik geheel in het schuitje van prof. Duynstee, want ook ik zie eigenlijk niet in, hoe de „Grundnorm” uit deze stelling volgt. Uit deze functie der wet zou m.i. slechts afgeleid kunnen worden, dat de rechter elke wet in dier voege moet toepassen, dat op het terrein, dat zij bestrijkt, de menschen tot de door den wetgever beoogde *juiste* gedragingen verplicht worden. Ik meen dat dit ook de opvatting is van prof. Duynstee. Hoe men echter logischerwijze uit deze functie van de wet, de Grundnorm, kan afleiden, dat de wet moet worden toegepast, *zooals de groepsgenooten redelijkerwijze mogen verwachten*, is mij niet geheel duidelijk geworden. Het komt mij voor, dat er op z'n minst in de redeneering een schakel ontbreekt, maar ik zou niet in staat zijn, te zeggen, welke deze schakel is. Misschien zal de inleider mij hieromtrent eenige opheldering willen verschaffen.

Vervolgens zie ik niet in, hoe uit de „Grundnorm” af te leiden is, dat de grammaticale interpretatie slechts voor *jonge wetten* geoorloofd is. Als een wettelijke regeling eenvoudig en duidelijk is, en dat komt, helaas, voornamelijk bij oude wetten voor, dan zullen de justiciabelen, haar lezende, nooit redelijkerwijs mogen verwachten, dat de rechter haar wel toe zal passen in een anderen zin, dan er *lucé clarius* in te lezen staat.

Tenslotte schijnt het mij, dat de interpretatiemethode die de inleider wil toepassen op oudere wetten, niet voldoende rekening houdt met den niet alleen in art. 11 A.B., maar ook in de harten van den rechter en de justiciabelen geschreven regel, *dat de rechter recht moet spreken volgens de wet*.

Ik zou thans nog een oogenblik uwe aandacht willen vragen voor de oplossing van het interpretatieprobleem, die ik bij de overweging van Prof. Kranenburg's inleiding meende te zien.

Ik geeft deze meening meer om ook van mijn kant bij te dragen tot den „choc des opinions, dont jaillit la vérité”, dan wel omdat ik nu meen de oplossing gevonden te hebben. Zelfs wil ik wel zeggen, dat na de vele geleerde betoogen, die ik vanmiddag gehoord heb, mijn oplossing mij wel wat simplistisch voorkomt,

maar ik deel haar mede, in de hoop, dat men mij „des Besseren” zal willen „belehren”. Mijn gedachtengang is deze geweest. Des rechters doel is niet uitsluitend en mag niet uitsluitend zijn: *toepassing van de wet* („wet” opgevat in den zin van het geheel der door het toegevoegde gezag uitgevaardigde en geboekstaafde regelen, *zoals* zij uitgevaardigd en geboekstaafd zijn). Immers, ging des rechters doel daar niet boven uit, dan zou de rechter zich niet druk behoeven te maken over interpretatiemethoden; want dan zou iedere beslissing goed zijn, waarvan hij maar op redelijke gronden kon verdedigen, dat zij met de uitgevaardigde wettekst in overeenstemming was. Uit het feit echter, dat de rechter van de door hem te volgen interpretatiemethode een gewetenszaak maakt, volgt, dat hij meent, *meer* te moeten doen dan enkel de *wet* in toepassing brengen. Wat is dit hoogere doel, dat de rechter zich stelt bij zijn rechtspraak, en dat wij allen vinden, dat hij zich stellen moet? Het schijnt mij, dat dit doel omschreven mag worden als *rechtstoepassing*, „*Rechtsverwicklung*”, verwezenlijking van het doel des rechts.

Maar wat is het doel des rechts, d.w.z. welk is het bonum, dat door middel van het recht te bereiken of te verwezenlijken is? Het zou te veel tijd kosten, als ik wilde trachten op deze vraag een grondig beredeneerd antwoord te geven. Ik grijp dus maar direct naar een finale definitie van het recht, die een Duitscher, wiens naam mij nu niet wil invallen, gegeven heeft en die mij zeer juist voorkomt: „*Recht ist eine Friedensordnung*.”

Het doel van het recht, het meest karakteristieke bonum, dat de rechter door middel van het recht bereiken kon, is de *duurzame handhaving van de vredeorde en rust binnen de groep*, waarvoor de rechter recht spreekt. Ik geloof niet, dat ik behoef te vreezen, dat ik door dit uit te spreken reeds het verband met de realiteit verloren heb. Inderdaad komt het mij zeer plausibel voor, dat de taak des rechters in de eerste plaats in de duurzame handhaving van vrede en orde bestaat. Hiervan kunnen wij ons het beste rekenschap geven, wanneer wij ons het omgekeerde eens voorstellen, n.l. een rechter, die door zijn beslissingen twist en tweedracht zou zaaien of aanwakkeren. Het is evident, dat hij in zijn taak tekort zou schieten. En, dat het recht een Friedensordnung is, blijkt dat ook niet hieruit, dat alle rechtsregelen steeds voortkomen uit de behoefte om aan twist en oneenigheid op een of ander gebied een einde te maken?

Hoe zal nu de rechter dit doel — de handhaving van orde en vrede — het beste bereiken? In de allereerste plaats moet hij tot dit doel *de wet in acht nemen*. De rechter toch, die zich bij zijn uitspraken niet aan de wet gebonden zou achten, zou vrees wekken voor rechterlijke willekeur en hiermede zou hij onder zijn groepsgenooten een onrust te weeg brengen, die het juist zijn taak is verre van hen te houden. Evenwel, die wet laat door hare vaak talloze uitleggingsmogelijkheden nog ruimte voor zeer verschillende beslissingen. Zoo komen we tot het probleem der *interpretatie*. Hoe — volgens welke methode — moet de rechter nu in elk voorkomend geval de wet uitleggen? En nu komt het mij voor, dat de rechter zich in elk geval moet afvragen: Met welke uitlegging der wet bereik ik in casu het beste het doel dat ik in de eerste plaats moet nastreven, te weten: de duurzame handhaving van vrede en orde onder mijn groepsgenooten. En, om dit doel te bereiken, schijnen mij hem vooral twee middelen ten dienste te staan: eerbiediging van gevestigde *gewoonten en gebruiken*, en eerbiediging van het *rechts- of billijkheidsgevoel* zijner groepsgenooten. Hieruit volgt, dat de rechter — ten einde vrede en orde te handhaven en aldus zijn allereersten plicht te vervullen — zich in ieder geval, dat hij te beoordeelen krijgt, zal moeten afvragen: *Bij toepassing van welke uitleggingsmethode zal mijn uitspraak het beste in overeenstemming zijn met de gevestigde gewoonten en met de billijkheidsovertuiging mijner groepsgenooten?*

Ik heb niet de illusie, dat ik hiermede den rechter een gemakkelijk te han-

teeren criterium aan de hand heb gedaan. Vooral de vraag wat de billijkheid eischt, zal dikwijls zeer moeilijk te beantwoorden zijn. Daarom zou m.i. de wetenschap der rechtspraak een zeer grooten dienst kunnen bewijzen, door te trachten de eischen der billijkheid op allerlei gebied vast te stellen. Bovendien zullen zich wel eens af en toe gevallen voordoen, waarin gewoonte noch billijkheid den rechter den weg wijzen naar de beslissing, die orde en vrede het beste zal handhaven. Dan zal hij, al naar omstandigheden, andere criteria moeten opzoeken. En welke dit zijn, is, naar ik geloof, niet in het algemeen te zeggen.

Maar, wat de toepassing van het door mij aangegeven criterium het moeilijkst maakt, is het feit, dat de geheele quaestie nog gecompliceerd wordt door een ander element, waarop ook de inleider reeds de aandacht vestigde: het vereischte van continuïteit in de rechtspraak. Want de rechter, die, zelfs al was het ter wille van de billijkheid, dezelfde wetsbepalingen nu eens volgens deze, dan weer naar gene methode interpreteerde, zou onder zijn groepsgenooten al evenzeer die juist te vermijden onrust wekken, welke hij door terzijdestelling der wet te weeg zou brengen. In ieder concreet geval moet hij zich dus niet slechts afvragen, welke beslissing *in casu* met gewoonte en billijkheid in overeenstemming zou zijn, en volgens welke uitleggingsmethode hij *in casu* die gewenschte beslissing op de wet zou kunnen fundeeren, maar hij moet zich tevens de vraag stellen, of de uitleggingsmethode, die hij op de betreffende wetsbepalingen wil toepassen, ook in alle denkbare andere gevallen tot de goede — vrede en orde handhavende — oplossing zou leiden. Want aan de eenmaal door hem voor de uitlegging van zekere wetsbepalingen gekozen methode moet hij ook in de toekomst vasthouden.

Uit het voorafgaande blijkt — en hier ligt m.i. het grootste verschilpunt tusschen prof. Kranenburg en mij — dat het mij onmogelijk voorkomt om den rechter voor te schrijven: op jonge en eenvoudige wetten zult gij deze methode van interpretatie toepassen, op jonge, maar meer gecompliceerde wetten gene, enz. Voor mij zou de te kiezen methode van uitlegging een quaestie van opportuniteit zijn, die — zooals van Bemmelen zeide — „naar omstandigheden” opgelost moet worden. Waar het op aan komt is ten slotte uitsluitend dit, dat de rechter beslissingen geeft, die vrede en orde duurzaam verzekeren. Dit doel zou hij nooit bereiken, indien hij zijn beslissingen op geenerlei wijze op de wet fundeerde. Maar, hij zou het evenmin bereiken, wanneer hij geen rekening hield met gevestigde gebruiken en met de billijkheid.

Deze twee eischen met elkaar in overeenstemming te brengen is het doel der interpretatie. Daarom is voor elke wetsbepaling *die* interpretatie de beste te achten, die het best dit doel verwezenlijkt. Ik zie daarom ook niet in, waarom 't bijv. niet soms nuttig zou kunnen zijn, de grammaticale uitleggingsmethode op oudere wetten toe te passen. Zoo zou het m.i. aanbeveling verdienen, als de rechterlijke macht eens overging tot de grammaticale interpretatie van de artt. 262—264 van het B.W. Zij zou er dan in kunnen slagen een hecht wettelijk fundament te verschaffen aan de huidige, m.i. zeer tactvolle echtscheidings-jurisprudentie, die door haar tegenstanders altijd maar weer met behulp van de historische uitleggingsmethode bestreden wordt. Ik noem dit geval slechts ter illustratie. Wie er nader belang in mocht stellen, mag ik misschien verwijzen naar het N.J.B. 1927 no. 32, waarin ik een proeve van logisch-grammaticale interpretatie der artt. 262—264 B.W. gaf.

En nu zou ik nog gaarne uw aandacht willen vestigen op iets, dat mij enig vertrouwen geeft in de juistheid van het criterium, dat ik voorstelde voor de te kiezen methode van wetsuitlegging. En dat is het feit, dat dit criterium precies in overeenstemming is met het beginsel, dat reeds sinds eeuwen her geldt bij de uitlegging van overeenkomsten en dat we vinden in art. 1375 B.W.: „overeenkomsten verbinden niet alleen tot wat uitdrukkelijk bij dezelve bepaald is, maar ook tot al hetgeen dat door *de billijkheid*, het *gebruik* en de wet wordt gevorderd.”

Ziehier (al staat hij dan ook in de Afdeeling, die handelt over het gevolg der overeenkomsten) de fundamenteele regel voor de *uitlegging* van overeenkomsten, die in de artt. 1378—1387 B.W. slechts haar nadere uitwerking vindt. Deze laatste artikelen hebben n.l. m.i. slechts deze beteekenis, dat zij den rechter een aantal „ezelsbruggetjes” aan de hand doen om die eischen van billijkheid en het gebruik te vinden.

Daarom komt het mij voor, dat de gedachtengang, dien ik hier voordroeg, — afgezien van al zijn verdere mogelijke gebreken — ten minste deze verdienste heeft, dat hij van het juridische uitleggingsprobleem een „*einheitliche*” oplossing brengt, die zoowel voor de wets- als voor de contractinterpretatie kan gelden — hetgeen uit een rechtstheoretisch oogpunt zeker als een voordeel is te beschouwen.

Ten slotte nog deze opmerking. Inderdaad impliceert ook mijn criterium de wetmatigheid van de functie van het menselijk billijkheids- of rechtsbewustzijn, de wetmatigheid van de psychische processen in het algemeen. Ik wil niet eindigen voor er mijn vreugde over te hebben uitgesproken, dat ook Prof. Kranenburg op dit punt alle scepticisme zoo categorisch verwerpt. Het is mij nooit duidelijk geworden, waarom mensen, die niet aan die eenheid onzer bewustzijnsverschijnselen zeggen te gelooven, eigenlijk „*überhaupt*” nog met andere mensen spreken, daar zij toch van te voren moeten weten, dat zij niemand zullen begrijpen noch ook door iemand begrepen zullen worden. Wanneer wij niet a priori alle wetenschap als nutteloos en zinloos willen verwerpen, moeten wij de stelling aanvaarden, dat ons aller denken en voelen door een zelfde wetmatigheid beheerscht wordt, hoe *moeilijk* het ook moge schijnen dit afdoende te bewijzen en hoe *gemakkelijk* het ook moge schijnen, bewijzen van het tegendeel daarvan aan te voeren.

Dit laatste geldt niet het minst voor de werking van het menselijk billijkheidsgevoel. Toch is het ook hier nog in zeer veel gevallen mogelijk, om bij alle menschen volmaakt met elkaar overeenstemmende opvattingen te constateeren. Daartegenover staan echter tallooze gevallen, waarin die overeenstemming ver te zoeken schijnt. Maar — wanneer wij tenminste geen wetenschappelijke zelfmoord willen plegen — mogen wij hieruit niet besluiten, dat het billijkheidsgevoel van A volgens andere wetmatigheden werkt, fundamenteel andere maatstaven aanlegt dan dat van B, maar slechts dat A en B de feiten, waarop hun billijkheidsgevoel reageert, anders zien, anders waardeeren, ja, misschien niet eens precies dezelfde feiten in overweging hebben genomen; en daarbij kunnen wij dan zeker toegeven, dat het zeer moeilijk is te achterhalen, hoe dat bij A en B gelijk gepostuleerde rechtsbewustzijn zuiver en zonder *bijmengselen* gewerkt zou hebben.

Aan de conclusie echter, dat er tusschen de rechtsbewustzijns der menschen essentieele, fundamenteele verschillen bestaan, mogen wij ons niet gewonnen geven, voordat hiervoor werkelijk allen twijfel uitsluitende bewijzen zijn aangevoerd. Want, moesten wij dit aannemen, dan zou dat beteekenen het failliet van de rechtswetenschap.

De heer dr. J. J. BOASSON: Ik geloof niet, dat ik nog nieuwe dingen zal kunnen zeggen, maar toch is het misschien wel goed, dat men hetzelfde nog eens weer in een ander verband hoort.

Het heeft mij getroffen, niet alleen bij de lezing van het heldere praeadvies van prof. Kranenburg, maar meermalen bij het kennis nemen van dergelijke quaesties, dat men bij het bespreken van de verhouding tusschen wet en rechter wel onderscheidt, maar niet scherp genoeg onderscheidt tusschen twee belangrijke vragen. De eerste vraag is: wat *doet* de rechter eigenlijk, in ons land en in andere landen, en de tweede vraag is: wat *zou* de rechter *moeten* doen. Die vragen loopen in den regel door elkander en het komt mij in alle bescheidenheid voor, dat de opmerkingen van prof. Dooyeweerd tegenover het beroep van prof. Kranenburg

op het rechtsbewustzijn een verschillende beteekenis moeten hebben al naarmate men let op den feitelijken toestand, of op den toestand zooals die wenschelijk is.

Laat ik mij dan eerst bepalen tot de vraag: wat doet de rechter op het oogenblik? Wanneer ik in dit opzicht de schets van prof. Kranenburg in zijn inleiding naga, dan treft het mij dat hij twee dingen heeft nagelaten. In de eerste plaats wijs ik op het, op dit gebied hoogst belangrijke, probleem: verricht de rechter wel wetsuitlegging? Is in hetgeen de rechter doet te onderscheiden tusschen vrije rechtstoepassing en wetsuitlegging? In onzen tijd en in ons land denkt men dan natuurlijk aan praktische gevallen, zooals aan de houding van den Hoogen Raad inzake art. 1401 B.W. in het privaatrecht (het beroemde arrest van Januari 1919) en in het publiek recht (het November-arrest van 1924 en de jurisprudentie die daarop gevolgd is). Is dat eigenlijk nog wel wetsuitlegging? Nu kan men in dit opzicht niet volstaan met te letten op de vonnissen zelf, want inderdaad is onze rechter volgens de officieele theorie, gebonden aan de wet. In de vonnissen en de arresten zal men steeds het beroep op de wet zien. Maar, de wetenschappelijke jurist, de rechtsfilosoof vraagt zich niettemin af: is hetgeen de rechter interpretatie noemt, ook inderdaad als interpretatie te beschouwen? Nu treft dat te meer, wanneer men wel eens vertrouwelijke mededeelingen hoort van rechters, hoe zij zelf in hun eigen bewustzijn te werk gaan bij het ontwerpen van vonnissen, hoe zij ook ten aanzien van het procesrecht dikwijls tot goede beslissingen komen, die inderdaad haar uitgangspunt hebben in hun rechtsovertuiging, en hoe men dan heel handig ook b.v. bij het invullen van de gedrukte formulieren van vonnissen, vooral in strafzaken met het oog op een mogelijke cassatieprocedure, de dingen zoo weet te zeggen en zoo weet te rangschikken, dat de Hooge Raad er niet aan kan komen. Ik spreek nu over anderen, maar nu sprekende over mijzelf moet ik zeggen, dat in vele administratieve gevallen, waarin de administratie gebonden is aan de wet, de zaak ook wel in discussie met ambtenaren besproken wordt en dat dan wordt gezegd: dat en dat is billijk, daar moeten wij heen, laten wij het zoo formuleeren, dan krijgen wij een mooi geformuleerde beslissing. Ik heb dat ook wel gedaan, ik heb wel nota's geschreven, nadat ik voor mijzelf gezegd had: dien kant moeten wij uit, en dat gaan wij nu zoo juridisch betoogen en formuleeren.

Ik kan alleen letten op het Nederlandsche recht, voorzooover ik daarvan eenige ervaring heb, en dan is hier scherp onderscheid te maken tusschen de echte interpretatie, de uitlegging en de uitlegging die inlegging is. Het is jammer, dat prof. Kranenburg dit niet uitdrukkelijk heeft gezegd.

Ik kan mij hier beroepen op een belangrijk buitenlandsch jurist en staatsman, die dat ook gezien heeft, n.l. Bryce, in zijn *American Commonwealth*, die in den derden druk van dl. I op bld. 372 e.v. spreekt over „the interpretation of the Constitution” en daar op bl. 376 zegt: ik onderscheid twee soorten van interpretatie: die in strikten zin en „construction” en dan praat hij verder over die interpretatie in letterlijken zin en de constructieve interpretatie. Hij is te veel jurist om te zeggen, dat de Amerikaansche rechter zijn eigen rechtsovertuiging volgt, maar hij toont aan, dat het wel degelijk gaat over de mentaliteit van den rechter. Dat spreekt zoo zeer, dat hij, waar hij den beroemden Voorzitter van het Supreme Court Marshall ter sprake brengt, bijna dezelfde woorden gebruikt, die prof. Kranenburg aan het slot heeft gebezigd om den goeden rechter te karakteriseeren. Bryce zegt, sprekende van de vonnissen, waaraan is meegewerkt door dezen Chief-Justice Marshall, die een groote ontwikkeling hebben gegeven van den zin der Amerikaansche constitutie (blz. 384): „Judgments, which for their philosophical breadth, the luminous exactness of their reasoning, and the fine political sense which pervades them, have never been surpassed.”

Hier ziet men zeer duidelijk geconstateerd, dat het politiek gevoel van den rechter in Amerika een groote rol speelt. Men weet, wat een beteekenis dat heeft

als er een wijziging komt in het Supreme Court, wanneer het een tijdlang conservatief is geweest en er komen nieuwe sociaalgezinde rechters in.

Dit brengt ons nu tot een ander punt. Ik had graag aan het slot van de inleiding van prof. Kranenburg nog een regeltje gelezen, een zinnetje, dat had moeten luiden: „dus is de eenige rechtsbron van alle recht, voorzooover zijn „verwezenlijking van den rechter afhangt, het juiste rechtsbewustzijn van den „rechter in verband met het rechtsbewustzijn van de volksgenooten, dat de rechter „in het concrete geval zoo en zoo moet beslissen.” Daarbij kan men voegen, dat het niet gaat om een ideële rechtvaardigheid of een willekeurige rechtsopvatting van den rechter, maar dat de juiste rechtsopvatting van den rechter zeer duidelijk omvat een prevalentie van de wet, met bij wijze van uitzondering, als zijn rechtsopvatting iets anders verlangt, een afwijking van de wet door interpretatie.

Nu mag ik mij hier een kleine uitweiding veroorlooven naar aanleiding van het betoog van prof. Dooyeweerd. Deze heeft met geringschatting gesproken over het rekening houden met de rechtsopvatting van de volksgenooten en hij heeft zijn voortreffelijke Rickertiaansche opvatting van den kosmos in de Calvinistische leer gekleed. Prof. Dooyeweerd roept mij toe, dat hij dit ontkent. Ik wil dan toch in elk geval zeggen, dat men zich in ons land lang niet voldoende bewust is van de rechtsphilosophische beteekenis van den tijd, dien wij beleven. Wij beleven hier in ons land naar mijn meening een derde etappe in het calvinisme. Wij hebben eerst gehad het oude Calvinisme, daarna het neo-Calvinisme van Kuyper, waarin hij de geheele moderne wetenschap heeft gereciperd, en nu beleven wij een nieuw moment van de receptie van de filosofie van Rickert in het Calvinisme door prof. Dooyeweerd, waardoor het Calvinisme opnieuw gesterkt wordt om in den modernen tijd den strijd tegen zijn vijanden te voeren, maar waarbij het tot zijn verwondering mettertijd zal zien, dat voor een groot gedeelte de vijand het met prof. Dooyeweerd eens zal zijn!

Want de sovereigniteit in eigen kring — men verontschuldige deze uitweiding, maar ik vind dit een buitengewoon belangrijk verschijnsel — van prof. Dooyeweerd is niet anders dan de toepassing van een eerwaardige oude Calvinistische opvatting op de Rickertsche ontvouwing van een waardenstelsel. Prof. Dooyeweerd gebruikt niet het woord „waarde”. (Ik hoor hier den naam Kant noemen; inderdaad kan men zich in zooverre beroepen op Kant, als Kant nu ook al geëerd wordt als grondlegger van de moderne waardeleer. Rickert heeft ter herdenking van den 200en geboortedag van Kant een boekje gepubliceerd, dat volgens kenners tot het beste dezer jubileumslitteratuur behoort. Het is getiteld: „Kant als Philosoph der modernen Kultur”; hierin toont Rickert ons dat Kant de grondlegger is van de leer van de autonomie der waardegebieden en van de filosofie, die daarop steunt.) Dat prof. Dooyeweerd van Rickerts leer in wezen zoover afwijkt, dat hij van **zin-samenhangen** spreekt en niet van **waarde-samenhangen** en dan aan dien **zin-samenhang** een bovenpersoonlijke beteekenis wil toekennen, maakt het voor hem moeilijker dan voor een zuiveren aanhanger van Rickert om de in de volks-overtuiging levende rechtsopvattingen (die niet noodzakelijk absolute, objectieve, waarheid zijn) als een zin-samenhang te erkennen. Rickert onderscheidt drieërlei: het psychische leven, de waarden zooals die in haar absoluutheid gelden en het toetsen door het individu van zijn belevingen aan besepte waarden; dit laatste noemt hij het „zin” gebied. Er is heel veel over te zeggen, hoe men zich de absolute waarden moet denken. Zij zijn boven-persoonlijk. Men heeft religieuze waarde, zedelijke waarde, wetenschappelijke, aesthetische waarde enz., die men zich moet denken ongeveer zooals Plato zich zijn ideeën dacht, maar, zegt Rickert, die waarden leven in het menschelijk brein in den vorm van zins-verbanden. In dien gedachtengang kan men zeggen, dat de absolute rechtswaarde, de zedelijke waarde een boven de volken, boven de individualiteiten gaande constructie is, maar het recht als zinstructuur leeft in het volk op bepaalde wijze.

Zoo kan men heel veel aanvaarden uit die zinsgebieden, waarvan prof. Dooyeweerd sprak, waarmede ik ook een heel eind kan medegaan en men kan met een goed geweten zeggen, dat in de bestaande ordening van het oogenblik, binnen de algemeene zin-structuur van het recht, men te doen heeft met een rechtstoepassing die zich realiseert in den rechter, in verband met het volks-rechtsbewustzijn, zooals het zich uit, niet in hen die van het recht niet willen weten, maar in hen die blijkens het juridisch of sociaal gezag, dat men hun toekent, in verschillende kring het volksrechtsbewustzijn vertegenwoordigen. Zoo vindt men op die wijze daar den zin van het recht terug.

Dit nu wat betreft den feitelijken toestand, wat de rechter *doet*, als hij interpreteert. Wanneer ik nu de vraag anders ga stellen, in den zin van hoe het *moet* zijn, dan zal men zeggen: dat is pure theorie. Ik ben zoo vrij dat te ontkennen. Als men het probleem zuiver stelt: hoe *moet* de rechter zich gedragen ten opzichte van de wetstoepassing, dan ziet men ook dadelijk de volkomen juistheid van het standpunt van prof. Kranenburg, dat het een vraag is van de rechtsbron, een quaestie waar de rechter moet putten zijn kennis en de toepassing van het recht. Men zal m.i. aldus moeten redeneeren. Men heeft de doen met een volk, en in dat volk moet het recht gerealiseerd worden door de overheid. Hoe moet de overheid het recht realiseeren? De vraag, welk orgaan met die realisering van het recht belast zal zijn, is een vraag van distributie van gezag. Dan ziet men, dat in onzen tijd met de sterke differentiatie van rechtsbehoeften uit den aard der zaak het wetgevend gezag moet prevaleeren. Dat is de eenige georganiseerde vorm, waarin het volk de objectieve waarheden van het recht, zooals het volk die in zijn beleven van zinstructuur ervaart, kan realiseeren. Daarom moet de rechter *onder* de wet zijn. Nu kan het een vraag wezen, niet van rechtsphilosophie, maar van concrete politieke kennis, hoe ver men den rechter zal laten gaan.

Wanneer men te doen heeft met zeer nieuwe vormen, na een revolutie, wanneer een nieuwe groep naar boven komt en haar rechtsovertuiging wil verwerkelijken, dan voelt men, niet rechtsphilosophisch, maar als een rechtstreeksche innerlijke noodzakelijkheid, die later rechtsphilosophisch geïnterpreteerd zal worden, dat die groep zal zeggen: nu *zal* ik mijn recht gaan realiseeren; de rechter, die daar zit moet mijn recht realiseeren en de rechter, die dat niet doet, gaat weg. Zoo heeft dan ook de Fransche revolutie de Parlementen weggevaagd en nieuwe rechters georganiseerd; zoo is het ook te begrijpen, dat toen men onder den invloed van de levendige behoefte aan rechtszekerheid de oude verwarde rechtsregeling in Frankrijk heeft vervangen door den Code Civil, men gezegd heeft: maar nu *zullen* die rechters ook onderworpen zijn aan den Code. De ontwerpers van den Code zijn ruim genoeg geweest om te erkennen dat zij niet voor alle gevallen een regeling konden treffen. Daarom is vastgesteld het verbod van rechtsweigeren, dat men vaak ten onrechte heeft aangehaald als een fanatisme van den positieven wetgever, alsof hij daarmede gezegd zou hebben: ik heb een regeling gegeven, die voor alle gevallen afdoende is, gij kunt daarin alles vinden en moogt U dus niet aan rechtsweigeren schuldig maken. Het omgekeerde is waar. Bij de beraadslaging over het onderwerp heeft Portalis juist gezegd: Il y avait des juges avant qu'il y eut des lois et les lois ne peuvent prévoir tous les cas qui peuvent s'offrir aux juges. (Lecré I. bl. 583).

Daarin ligt dus ook een verwijzing voor sommige gevallen naar de rechtsovertuiging van den rechter.

Ik kan mij voorts beroepen op Amerika, waar men voortdurend let op de mentaliteit van den rechter. En wat is de groote klacht in Duitschland na de revolutie geweest? Dat men daar te tobben had met rechters, wier rechtsbewustzijn in strijd was met het nieuwe rechtsbewustzijn van den wetgever, zoodat men een speciaal staatsrechtshof heeft moeten instellen, waar men rechters in koos vooral met het oog op hun mentaliteit. Samenvattend; wanneer men bij het scheppen

van een nieuwe staatsorde en dus de jure constituendo gaat vaststellen, welke de taak van den rechter zal moeten zijn, dan moet men die vergelijken met de nieuwe ordening, die komt en dan houdt men vanzelfsprekend ook rekening met de mentaliteit van den rechter; en men kiest in geval van twijfel rechters, van wie het rechtsbewustzijn in algemeene richting overeenkomt met dat van den nieuwen wetgever en van wie daarom verwacht kan worden dat zij loyaal het nieuwe positieve recht laten prevaleeren.

Dit zijn de hoofd-elementen, die ik te berde had willen brengen. Ik had ook nog de vraag willen stellen, of Aristoteles in het citaat, dat prof. Kranenburg van hem aanhaalt, niet inderdaad het oog had op van de wet afwijkende beslissingen, die geen interpretatie meer mogen heeten, zooals prof. Duynstee terecht heeft opgemerkt en die dus eigenlijk *dispensatie* zijn. Als men het zinsverband ziet, iets verder van de door prof. Kranenburg aangehaalde plaats, in *Ethica Nicomachea* 1137b dan blijkt duidelijk, dat hij doelt op het positieve recht contra de billijkheid. Hij zegt: als iemand aan het positieve recht rechten ontleent in strijd met de billijkheid, is het een eisch van billijkheid daarvan geen gebruik te maken. (1137b reg. 35 — 1138a reg. 1—3).

Ten slotte zou ik, als een voorbeeld van een opvatting, die veel overeenkomt met hetgeen ik heb trachten uiteen te zetten willen verwijzen, niet naar Krabbe, want dan zegt U: dat spreekt van zelf, maar naar een bekend Oostenrijksch jurist, Ludwig Spiegel, die in „Gesetz und Recht” een rede citeert van Zitelmann, welke zegt:

„Die Tätigkeit des Juristen, der Korrekturen oder Ergänzungen des Gesetzes sucht, ist niemals eine rein logische....

(en ik zou den heer Carp willen verzoeken art. 122, 2de lid der Grondwet en art. 2014 B.W. eens voor te leggen aan een bekwaam, beschaafd man, niet-jurist en hem te verzoeken met logica en conventioneel inzicht in de woorden, te zeggen, wat er in staat)

ist niemals eine rein logische, die als richtig oder falsch beweisbar wäre: die Gedankenoperationen, durch die er zu seinen Ergebnissen kommt, beruhen vielmehr zum grössten Teil auf *Wertungen und Abschätzungen*, auf Eindrücke und Auffassungen subjektiver Färbung die aus dem Gesetz selbst und allein sich nicht rechtfertigen lassen.” (blz. 139).

Dat zegt Zitelmann. En dan concludeert Spiegel — dat gaat mij wel wat te ver, maar het is toch aardig, het te hooren —:

„Kein einziger Satz des Gesetzes kann ohne Zuhilfenahme des durch die Erfahrung ausgebildeten und geläuterten Rechtsgefühls ausgelegt werden. Das Rechtsgefühl ist jener Faktor, der die Auslegungstätigkeit allenthalben und unausgesetzt begleitet, kontrolliert und beglaubigt”.

De heer Mr. R. H. DIJKSTRA: MdV. Het was geenszins mijn bedoeling, in deze vergadering het woord te voeren. Nu echter in al hetgeen door de vorige sprekers is gezegd niet ontwikkeld is het bezwaar, dat ik gevoel tegen het systeem, hetwelk is neergelegd in de inleiding van prof. Kranenburg, geloof ik toch goed te doen door omtrent dit hoofdbezwaar dat bij mij gerezen is, à l'improviste, eenige korte opmerkingen te maken.

De inleider, en eigenlijk alle sprekers in deze vergadering, zijn uitgegaan van de grondstelling, dat het probleem van de juridische uitlegging er een is, dat beheerscht wordt door de theorie van de rechtsvorming. Deze grondstelling nu, die de geheele inleiding en het geheele debat heeft beheerscht, schijnt mij onjuist. Interpretatie en rechtsvorming zijn, naar het mij voorkomt, twee dingen die logisch niet met elkander in verband staan. Interpretatie is de vaststelling van den inhoud van een rechtsbegrip en van een samenvoeging van rechtsbegrippen in positieve rechtsregels. Nu kan men te interpreteeren krijgen een wet, een gewoonte, een over-

eenkomst, die men geenszins zelf als richtig beschouwt. Zij worden geïnterpreteerd, dagelijks. Daarvoor staat de rechter, daarvoor staat de advocaat, daarvoor staat ieder, die zich met de rechtswetenschap bezig houdt. En mijn vraag is dan deze: Als inderdaad de juridische interpretatie in laatste instantie wordt beheerscht door de theorie der rechtsvorming, d.w.z. door des interpretators opvattingen omtrent de grondslagen van het recht, hoe kan men dan ooit interpreteren een regel van positief recht, die men niet als richtig recht aanvaardt?

Dit staat ook in direct verband met de inleidende opmerking van prof. Kranenburg, die zegt dat iedere interpretatie-methode vooronderstelt een zekere opvatting omtrent de theorie van de rechtsbronnen en de theorie van de rechtsvorming. Als prof. Kranenburg deze stelling heeft neergeschreven, moet hij al direct even terug, want, het is zoo straks door een van de andere sprekers al opgemerkt, voor de grammaticale methode kan prof. Kranenburg geen algemeenen rechtstheoretischen grondslag aangeven. Evenmin is dat volgens mij het geval met de historische interpretatiemethode, voorzover die niet is een intentioneele methode. De theorie van het zelfstandige leven der rechtsbronnen is nog geen theorie van de rechtsbronnen zelf. Dat leven moet dan nog verklaard worden. Maar, er is nog iets anders. Er is nog nooit iemand geweest, die gekozen heeft tusschen de methoden, die in navolging van den heer van Bemmelen door prof. Kranenburg worden opgesomd en dat zou, indien het juist ware dat er een onverbrekkelijk verband bestaat tusschen de theorie der rechtsbronnen en de interpretatiemethoden, wel het geval moeten zijn. Als dit juist was zou iemand, die zich stelt op het standpunt van de eene of andere souvereiniteitsleer, zich moeten beperken tot de intentioneele methode, zou iemand, die zich stelt op het standpunt van het evenredigheidspostulaat, m. i. in laatste instantie moeten zeggen: ik interpreteer heelmaal niet, ik pas het evenredigheidspostulaat toe. Dat is nog nooit gebeurd. Practisch bestaat er overeenstemming tusschen de juristen over de toepassing der interpretatiemethoden. Practisch voelt men dus, en theoretisch is dat ook juist, dat men al die verschillende methoden moet toepassen. En, mirabile dictu, ook prof. Kranenburg doet dat. Hij zegt wel is waar eerst: al deze methoden vooronderstellen een zekere opvatting omtrent de rechtsvorming, maar later keert hij terug en gaat hij successievelijk al die verschillende interpretatiemethoden toepassen en zegt hij: er zijn omstandigheden waarin men den eenen, en omstandigheden, waarin men den anderen kant kan toepassen. Volkomen juist. Ik heb gezegd, dat naar mijn opvatting de interpretatie is te beschouwen los van de theorie van de rechtsvorming en de rechtsbronnen. Interpretatievragen zijn geen normatieve vragen, het zijn zuivere zijnsvragen. Men heeft zich niet af te vragen, als men een interpretatievraag oplost: wat behoort hier te zijn, maar wat *is* hier. Als er een rechtsregel is, die voor een bepaald geval recht geeft, dan heeft men zich niet af te vragen, zoolang men interpreteert (en hier kom ik aan de onderscheiding, die Stammler maakt) wat is het resultaat van wat ik doe, maar wat is de waarheid, niet: wat is recht, maar: wat is waar. Stammler onderscheidt tusschen het juridisch schliessen, wat hij de taak des rechters noemt, en het juridisch interpreteren wat aan het schliessen vooraf moet gaan en hij onderscheidt dat als het vaststellen van den inhoud van het begrip en den omvang van het begrip. Het schliessen is het vaststellen van den omvang, het interpreteren, het vaststellen van den inhoud van het begrip. En vóór de vaststelling van den omvang van een rechtsregel, die altijd is een combinatie, een zeker in relatie brengen, van eenige rechtsbegrippen, moet men derhalve beginnen den inhoud vast te stellen. Dit nu is onder verschillende omstandigheden langs zeer verschillende wegen te doen. Er wordt verschil gemaakt tusschen jonge en oudere wetgeving. Er zijn nog meer onderscheidingen van belang te maken. Men kan b.v. onderscheiden tusschen wetgeving, die organiseerend wil optreden (administratieve regelingen b.v.) waarbij het doel-middel verband sterk op den voorgrond treedt en bij de interpretatie waarvan de

intentioneele methode het eerst aangewezen hulpmiddel is en wetgeving, die slechts bestaand recht codificeert, en welker interpretatie veeleer tot toepassing der historische (niet intentioneele) en logische methode aanleiding geeft. Men komt, als men zich op dit standpunt stelt, (niet dus: wat behoort recht te zijn, maar: wat *is* hier de inhoud van het begrip, dat men heeft geformuleerd), zeer gemakkelijk tot overeenstemming. En, als men zoo zich stelt tegenover die verschillende interpretatiemethoden dan vindt vanzelf iedere methode haar plaats.

Het vreemde is dat men, van principieel verschillend standpunt, toch practisch dicht bij elkander komt. De conclusies op blz. 6 van het referaat van prof. Kranenburg zouden practisch bijna de mijne kunnen zijn. Men heeft zich af te vragen: wat is de functie van deze wet, van deze overeenkomst, van dezen gewoonteregel dien ik heb te interpreteren en dan vindt men vanzelf de wijze van interpretatie, die hier aangewezen is. Ten aanzien van de functie van de interpretatie komt men ten slotte echter weer op een geheel ander standpunt dan dat, waarvan de geachte inleider is uitgegaan. Hij zegt, dat die functie eenigszins verwant is met die van den wetgever, en nu is het merkwaardig dat prof. Kranenburg zich beroept op Aristoteles en het Zwitsersche wetboek. Door één der vorige sprekers is er reeds op gewezen, dat het beroep op Aristoteles ten deze niet opgaat. M.i. gaat het beroep op de formuleering van het Zwitsersche Burgerlijk Wetboek evenmin op. Daarin staat immers, dat men eerst moet interpreteren de wet, dat men daarna moet nagaan het gewoonterecht en dat moet interpreteren en eerst als de wet en de interpretatie van de wet, het gewoonterecht en de interpretatie daarvan geen oplossing geven, dan eerst mag de rechter doen wat hij als wetgever gedaan zou hebben. Hier wordt dus eigenlijk *expressis verbis* gezegd, dat de rechter in het laatste geval iets anders doet dan interpreteren.

Nu is het uiterst moeilijk, en dat is het verwarrende in deze materie, dat men wat ik dan zie als een Seinsfrage, de bepaling van den inhoud van een rechtsbegrip, nooit kan benaderen anders dan met een zeer groote juridische belasting, een voorkennis van juridische begrippen en rechtsopvattingen. Dat is ook nog een bezwaar, dat ik wilde formuleeren tegen het systeem van prof. Kranenburg, die zegt: men moet zoo interpreteren als de rechtsgenooten mogen verwachten, dat geïnterpreteerd zal worden. Dat mag men naar mijn meening juist niet, dat kan men ook niet, want die rechtsgenooten verwachten in de overgrootste meerderheid der gevallen niets, die rechtsgenooten kennen het recht niet dat de rechter interpreteren moet en de woorden, die in die wet staan, beteekenen voor den burger iets geheel anders dan zij beteekenen voor den jurist. De conventionele inhoud van het woord, zooals dat gebruikt wordt door een niet-jurist, is een geheel andere en moet een geheel andere zijn dan die voor den jurist, omdat wat men dan noemt den grammaticalen of conventioneelen inhoud van een begrip, de naturalistische opvatting, an sich juridisch volkomen irrelevant is.

Daarom is het altijd moeilijk dit als zuivere zijnsvragen te blijven beschouwen, omdat men altijd moet komen met bepaalde juridische opvattingen omtrent de dingen, die zijn. Maar dat neemt niet weg, dat de intentie van den interpretator steeds moet blijven, om zijn eigen overtuiging over wat richtig of niet richtig is, over wat billijk of niet billijk is (zoolang hij interpreteert) ter zijde te laten. Pas wanneer hij heeft vastgesteld, wat de inhoud van een overeenkomst, een rechtsregel is, eerst dan komt de vraag aan de orde, die beheerscht wordt door de theorie van de rechtsbronnen en de rechtsvorming: moet ik dit recht toepassen ja dan neen, m.a.w. is dit recht toepasselijk. Hetzelfde systeem leidt tot andere conclusies, dan prof. Kranenburg getrokken heeft ten aanzien van de geldende jurisprudentie. De geldende jurisprudentie heeft inderdaad, ik geloof, dat het tegenwoordig niet meer kan worden ontkend, rechtsvormende kracht. Maar zij kan nooit van betekenis zijn voor de interpretatie van een rechtsregel. Een

interpretatie kan nooit anders worden, doordat de rechter eenige bepaling op een bepaalde manier heeft uitgelegd. Daardoor kan ander recht zijn ontstaan, maar wanneer zijn interpretatie niet klopt op de geldende jurisprudentie, blijft den critischen beoordeelaar niets anders over, dan te constateeren, dat naast en buiten de wet zich ander recht heeft gevormd, dan in de wet is vervat. En niet de interpretator, maar de rechtstheoreticus staat dan voor een nieuwe vraag: wat is nu recht geworden, wat in de wet staat, of wat de jurisprudentie gedurende een zekere periode heeft volgehouden?

De heer Prof. Mr. R. KRANENBURG: De geëerde debaters zijn gedurende ruim 2½ uur aan het woord geweest en ik vermoed, dat de vergadering het niet aangenaam zou vinden, als ik even lang van haar tijd zou vorderen voor de beantwoording van de verschillende bezwaren, die tegen mijn inleiding te berde zijn gebracht. Ik zal mij daarom zeer beperken, maar ik hoop toch de voornaamste opmerkingen te kunnen beantwoorden.

Ik geloof, dat het meest fundamenteele bezwaar, dat tegen mijn inleiding is aangevoerd, dat is geweest van prof. Dooyeweerd. De heer Dooyeweerd heeft tegen de opvatting, die ik heb uiteengezet in mijn résumé en de mondelinge toelichting daarop hedenochtend bij mijn inleiding, een geheel andere opvatting geplaatst en heeft zich in deze materie fundamenteel tegenover mij geplaatst. Wat is mijn systeem geweest, mijn methode van behandeling van deze materie?

Ik ben uitgegaan, zooals ik in het algemeen meen, dat juist is bij de beoefening van de rechtsphilosophie, van de verschijnselen zelve van het rechtsleven, van de verschijnselen zelve ook van de rechtswetenschap. Ik pas eigenlijk toe de methode die Kant in zijn Kritik der reinen Vernunft heeft toegepast. Ik ga n.l. uit van het bestaan van zekere methoden van rechtstoepassing, het daadwerkelijk bestaan daarvan in de wetenschap, van „die Tatsache der Wissenschaft”, dus van een zekere dogmatiek, een dogmatiek ten aanzien van de uitlegging der wet. Als zoodanig heb ik in de eerste plaats geconstateerd, (en dat constateeren is door niemand tegengesproken), dat men daadwerkelijk in de rechtswetenschap pleegt te onderscheiden die verschillende methoden van rechtsinterpretatie, die ik heb genoemd. Niemand heeft ontkend, dat men toepast de grammaticale methode, dat men spreekt van de logische methode, van de utilitaire methode, de historische methode. Wie dat zou ontkennen, zou ook heel gemakkelijk te weerleggen zijn met de meest eenvoudige aanhalingen uit tal van geschriften, aanhalingen, ontleend aan rechtswetenschappelijke litteratuur en rechterlijke uitspraken.

Wat heb ik nu gezegd? Die verschillende methoden worden onderscheiden en, in verband met een aanhaling van een lid van den Hoogen Raad, den heer Van Bemmelen, heb ik gezegd: men constateert, dat die verschillende methoden worden toegepast en dat tusschen die verschillende methoden geen speciale verhouding bestaat en daar ben ik mijn critische beschouwing begonnen. Ik heb nu de critiek toegepast en ik heb gezegd: dat is niet juist, dat men a priori kan zeggen: „wij beslissen maar naar de omstandigheden”, want als men dat doet, dan komt men tot een rechtstoepassing, die kan worden gequalificeerd met: God zegene de greep. Men kan uit een wetenschappelijk oogpunt daarmede niet volstaan.

Nu heeft prof. Dooyeweerd daartegenover gesteld een geheel andere wijze van zien. Hij heeft gezegd: men moet elke methode in het algemeen zien als samenhangende met a priori vastgestelde kringen van oordeelen en van uit die kringen van oordeelen, die a priori kunnen worden vastgesteld, kan men nu komen tot een oplossing van die vragen. Wanneer men dat doet (en daarom heb ik dat beschouwd als de meest principieele bestrijding van mijn praeadvies), dan meen ik, dat men gebroken heeft met de mogelijkheid van een objectieve rechtswetenschap. Dan is geen objectieve rechtswetenschap meer mogelijk, omdat het systeem, dat prof. Dooyeweerd aanhangt — het is merkwaardig, ik heb dat al

meer moeten opmerken bij heeren van de richting, die de heer Dooyeweerd aanhangt — leidt tot een zuiver relativisme. Terwijl de heeren meenen, dat zij zoo absoluut mogelijk kunnen redeneeren, leidt hun systeem tot een volkomen relativistische oplossing van de problemen. Wat de heer Dooyeweerd gezegd heeft, is echter niet juist. Ik heb juist getracht aan te toonen, hoe men, door een critische analyse van die verschillende methoden, kan komen tot een hiërarchie, zou men haast zeggen (maar ik zou dat woord liever niet willen gebruiken) tot een verband, althans een verhouding van die verschillende interpretatiemethoden, die ons inderdaad bij de uitlegging van rechtsnormen een leidraad geeft.

Het heeft mij groot genoegen gedaan, dat dit hier vandaag volkomen duidelijk is begrepen door den heer Stoop. De heer Stoop heeft zeer juist uit mijn inleiding (het blijkt uit het résumé, dat hij daarvan heeft gegeven), opgemaakt, welke verschillende methoden de verschillende personen, die het recht hebben toe te passen, te interpreteren, in verschillende omstandigheden hebben te aanvaarden. Hij heeft daar zeer juist uit gepuurd, wat ik daarmede bedoeld heb. Ik meen, dat uit deze beschouwing wel degelijk een organisch verband tusschen die methoden is te halen, dat men daaruit zoowel voor de practijk als voor de theorie een zeker richtsnoer heeft en dat ook gebleken is uit mijn critische analyse, dat men niet moet spreken van één vaste methode van wetsuitlegging. En daar kom ik weer op wat prof. Dooyeweerd gezegd heeft. Hij heeft gezegd: „wanneer men, zooals de geachte inleider heeft gedaan, aanvaardt, om nu eens de grammaticale methode, dan weer de logische, soms de historische methode toe te passen, dan komt men er niet; dat gaat niet aan; want als men erkent, dat elk van die methoden recht heeft, dan hebben ze ook absoluut recht, dan moet men ze onder alle omstandigheden aanvaarden en kan men niet komen tot een hiërarchie, of verhouding, zooals door den inleider is aangegeven.” Neen, ik heb juist getracht uit de analyse op te maken de richtlijnen voor de *verschillende* verhoudingen. Ik heb gezegd: de grammaticale methode heeft recht, wanneer men staat voor een eenvoudige rechtsregeling van recenten datum.

In dit verband zou ik willen antwoorden aan den heer Dijkstra. Hij heeft gezegd: de **jurist** heeft alleen te maken met het recht, maar de justiciabelen hebben het heelemaal niet te kennen, die hebben het heelemaal niet te lezen of te interpreteren. Maar als de heer Dijkstra gaat visschen of jagen, of iets wil verkoopen, dan heeft hij niet alleen te maken met zijn vischtuig of geweer, dat hij wil meenemen, maar dan heeft hij wel degelijk te maken met de bepalingen, zooals die in de wet voorkomen betreffende de visscherij, of de jacht, of met de bepalingen van het B.W. betreffende koop en verkoop. En als de heer Dijkstra wil nagaan, op welke wijze hij zich heeft te gedragen, om geen onaangename gevolgen van zijn gedragingen te ondervinden, dan zal hij zich moeten afvragen: zal ik niet beboet worden, als ik hier ga visschen of jagen, zal ik niet met een actie tot schadevergoeding besprongen worden als ik dit of dat ga verkoopen en dan zal hij de wettelijke regelen hebben te lezen en te interpreteren. Daar is geen kwestie van, dat hij daar buiten kan blijven. Nu zal de heer Dijkstra misschien zeggen: de gewone visscher leest de wet toch niet. Ik zou dat nog niet zoo aanstonds willen toegeven. Ik zou niet gaarne beweren, dat b.v. degene, die gaat motorrijden, de desbetreffende bepalingen niet gaat lezen. Maar dan zegt de heer Dijkstra misschien: „daar heb ik niets mee te maken”; maar dan komt het mij voor, dat hij de functie en de strekking van de wet absoluut miskent.

Hiermede kom ik tot enkele bezwaren, die geuit zijn, in de eerste plaats door den heer Carp, in de tweede plaats door prof. Duynstee. De heer Carp heeft tot mijn groote verbazing verklaard, dat de kwestie van de interpretatie eigenlijk alleen een zaak is van de wetenschap. Ik ben begonnen te zeggen, dat ik wel geen tegenspraak zou ontmoeten, wanneer ik beweerde, dat alle juristen met het probleem der interpretatie te maken hebben en daar krijg ik waarachtig op dit

punt ook tegenspraak! De heer Carp heeft gezegd: „niet alle juristen hebben er „mee te maken, maar alleen de wetenschap heeft met interpretatie-methoden te „maken, want de andere juristen, de juristen van de practijk, hebben eenvoudig „toe te passen de logische interpretatie, omdat dat leidt tot de éénheid van recht, „wat het beginsel, het wezen is van het recht zelf.”

Het is wel merkwaardig, dat het in deze zaal is gezegd, en de heeren, die in deze zaal hun ambt uitoefenen, zullen die bewering, naar ik geloof, met eenige verbazing hebben aangehoord. Toen ik indertijd als advocaat de rechtsbedeeling had te dienen, heb ik mij wel degelijk ook altijd beijverd — en zeer zeker in het geval van art. 1403B.W., waarover ik sprak — om te trachten aan te toonen, welke methode van interpretatie moest worden toegepast. Ik heb in de eerste plaats mijzelf natuurlijk rekenschap er van moeten geven, „wat beteekent die bepaling?” maar ik heb ook moeten trachten den rechter aannemelijk te maken, wat mij toen niet is gelukt, dat de methode van interpretatie, die ik toepaste, de juiste en de billijke was.

Wanneer hij dus gaat zeggen: „met de billijkheid heeft de advocaat en heeft de rechter niets te maken”, dan zou ik willen antwoorden: „in elke zaak haast, waarin gepleit wordt, vindt U de billijkheid door den advocaat naar voren gebracht. Het is een argument dat hij vooral niet mag verwaarloozen en als hij het moet verwaarloozen, omdat de billijkheid niet aan zijn kant is, dan heeft hij groote kans, dat hij zijn proces verliest”. Gelukkig! De stelling, dat alleen de wetenschap daarmede te maken heeft, acht ik dus volkomen onaannemelijk.

Nu heeft de heer Carp nog een ander bezwaar tegen mij aangevoerd. Hij heeft mij meenen te betrappen op een innerlijke tegenstrijdigheid, voorzoover ik dan ook de auteur ben van Het Nederlandsche Staatsrecht. Hij heeft gemeend, dat er een innerlijke tegenspraak zou zijn tusschen hetgeen ik geschreven heb over art. 183 der Grondwet, dat hij heeft aangehaald, en hetgeen ik nu in mijn inleiding heb geschreven. Ik geloof niet, dat dit juist is. Inderdaad ben ik van meening, dat de Staat als zoodanig geen geweten heeft. Men kan niet zeggen, dat de Nederlandsche Staat ten aanzien van gewetensoordeelen een algemeene reactie vertoont. De gewetensreactie is inderdaad zuiver individueel, is een individuele reactie, maar daarmede is niet gezegd, dat men nu ook niet kan spreken van den wil van den wetgever in den zin van het besluit van den wetgever, want dat is natuurlijk hetgeen, waarover men wel degelijk kan spreken niet alleen, maar waarover men moet spreken. Zeker, de organen, die met elkander tot wilsovereenstemming komen omtrent een bepaalde regeling voor de toekomst voor het leven van de groep, de personen, die daaraan medewerken, de leden van de Staten-Generaal, van de Regeering, de Kroon hebben elk een eigen geweten, maar met elkander kunnen zij nemen één besluit, dat in de wet wordt neergelegd en ten aanzien van de bedoeling van dat besluit kan men toch wel degelijk een interpretatiemethode toepassen en kan men wel degelijk spreken van den „wil des wetgevers”. Ik geloof ook niet, dat ik gewoonlijk spreek van den „wil” des wetgevers, maar van het „besluit” des wetgevers, dat wel degelijk een zekere bedoeling heeft, waarvan men alzoo de „intentie” kan trachten na te speuren.

Nu heeft de heer Duynstee, naar het mij voorkomt, de intentie van den wetgever overschat. Hij zegt: „Ik aanvaard Uw opvatting omtrent de functie van de wet. De wet heeft inderdaad tot functie een onderlinge verhouding van menschelijke gedragingen te regelen, een bepaalde wijze van gedragingen, die de wetgever, zooals de heer Duynstee het uitdrukt, „indrukt op de maatschappij.” Maar nu moet ook onder alle omstandigheden gelden die intentie van den wetgever, ook wanneer die intentie misschien niet is uitgedrukt in de wet. En nu zeg ik: „dat vind ik een petitio principii,” want als gij inderdaad aanvaardt als de functie van de wet, de regeling van de toekomstige gedragingen van de leden der gemeenschap, dan volgt daaruit, dat gij niet op die leden der gemeenschap

moogt leggen het risico voor de fouten, die gij in de uitdrukking van uw wilsbesluit hebt gemaakt. Wij moeten ons hier stellen op het standpunt, dat de wetgever een volkomen begrijpelijke uitdrukking heeft gebezigd, maar zich heeft vergist, dat er verschil is tusschen den uitgedrukten wil des wetgevers, zooals ieder fatsoenlijk mensch, ieder normaal justiciabele die moet lezen, met de interne bedoeling van den wetgever. Nu zou ik zeggen: het ruikt naar tirannie, wanneer dan prevaleeren moet wat de wetgever zich in zijn interne gedachte heeft voorgesteld, maar wat anders luidt, dan hetgeen hij de burgers opdraagt; het zou tirannie zijn als men den burger, die zich gedragen heeft, zooals ieder normaal mensch dat in de wet moet lezen, zou behandelen als een zich onrechtmatig gedragen hebbend persoon en zoo iemand b.v. in de gevangenis zou zetten. Dat is een overschatting van de intentie des wetgevers, die in geen enkel opzicht kan worden aanvaard. Nu heeft de heer Duynstee daaraan toegevoegd — het spijt mij, dat hij er niet meer is — want wat ik nu ga zeggen zal hem misschien eenigszins treffen: wanneer een wetgever een bepaald instituut heeft overgenomen, moet gij aannemen, dat de wetgever dat ook als intentie gehad heeft. Nu zou ik in de eerste plaats willen zeggen: ja, maar nu zegt gij iets anders dan wat in het algemeen onder de historische interpretatie in 'de tweede beteekenis wordt verstaan en dan ook uitgedrukt wordt door mr. Van Bemmelen in deze woorden:

„De interpretatie, welke den historischen, aan den wetgevers wellicht geheel **onbekenden, van zijn voorstelling onafhankelijken** zin van uit vroeger recht in de wet overgenomen of overgekomen bepalingen aantoonst.”

Nu gaat het niet aan te zeggen: zeker, ik neem aan, dat dat moet worden aanvaard, maar dat *noem* ik de intentie van den wetgever, terwijl vaststaat, dat de wetgever die intentie absoluut niet heeft gehad. Men denke aan art. 1223 B.W., waarvan de litteratuur algemeen aanneemt, dat de wetgever zich geen juist beeld gevormd had van de onherroepelijke machtiging. Dat is een fout geweest van onze wetgeving, maar die uitdrukkelijk in de woorden is neergelegd. Nu hebben wij indertijd in Tiel geprobeerd voor de fout van den wetgever in de plaats te krijgen de juiste opvatting,¹⁾ maar de Hooge Raad heeft er niet aan gewild.²⁾ De H.R. heeft gezegd: „ik kijk naar wat in art. 1223 met zooveel woorden staat, wat de intentie geweest is, en zoo pas ik het toe.” In het systeem van den heer Duynstee had de H.R. het overboord moeten gooien en moeten zeggen: „ik veronderstel, dat de wetgever art. 1223 wel op de juiste manier bedoeld zal hebben, want men moet aannemen, (en nu komt een betrekkelijk gevaarlijk standpunt), dat de wetgever **redelijk** heeft willen handelen”. En hij komt er toe te zeggen, dat, wanneer het wezen der wet niet meer is ad bonum commune, dat dan die wet geen **wet** meer is.

Ik zou weer willen zeggen: het is toch wel merkwaardig, dat dit uitgaat van den heer Duynstee, want dat is toch in wezen een revolutionnaire stelling. Hierdoor toch wordt aan dengene, die de wet interpreteert, de mogelijkheid gegeven om zijn eigen opvatting ten aanzien van hetgeen ad bonum commune is en zijn oordeel omtrent het gerechtvaardigd zijn van een bepaalde wet te stellen in plaats van het oordeel des wetgevers.

De heer mr. dr. J. J. BOASSON: Mag ik misschien even optreden als defensor absentis?

Ik geloof dat dit samenhangt met de Katholieke leer omtrent het natuurrecht, die het natuurrecht beschouwt in den reëlen zin van het woord en die, wat strijdig is met het natuurrecht en het reële recht op zijde zet.

¹⁾ Zie W. 9551.

²⁾ Zie W. 9632.

De heer prof. KRANENBURG: Zeker, dat is ongetwijfeld waar. Ik breng echter in herinnering, dat vroeger, toen de heer Duynstee hier een dergelijke stelling ten opzichte van het natuurrecht verkondigde, ik mij de interruptie vooroorloof heb: „mag nu de Katholieke rechter, die een bepaalde norm van ons recht, ten aanzien van de echtscheiding bijv., in strijd oordeelt met het natuurrecht, die bepaalde norm buiten toepassing laten?” Ik heb toen op die interruptie geen bevredigend antwoord gekregen en ik meen dan ook volkomen te kunnen handhaven de opvatting, dat een systeem, hetwelk daartoe kan leiden, binnen zekere grenzen revolutionnair kan worden genoemd. Ik geloof niet, dat wij in de handen van den heer Duynstee gevaar zouden loopen met de interpretatie, maar logisch leidt zijn systeem daar ongetwijfeld toe.

Nu heeft de heer Duynstee ook nog gezegd: gij hadt Aristoteles hier niet mogen aanhalen, want Aristoteles heeft dit toch eigenlijk op een andere manier bedoeld. Ik geloof, dat ik Aristoteles zeer terecht heb aangehaald. Ik herinner aan hetgeen de heer Boasson al gezegd heeft. Hij heeft de plaats aangegeven, waar Aristoteles behandelt de verhouding tusschen *epieikeia* en *dykaiosyne*, tusschen recht en billijkheid. Nu gevoelt men toch, dat wij hier staan, niet voor volkomen dezelfde vraag, dat geef ik toe, maar voor een daarmede volkomen verbonden vraag, een vraag, die in laatste instantie tot dezelfde algemeene beginselen kan worden teruggevoerd, n.l. deze: Wij hebben een wetsregeling die, zooals Aristoteles zegt, omdat een wetsregel nu eenmaal niet anders dan algemeen kan spreken, niet altijd aan de nuanceeringen van een bepaald geval recht kan doen, en een rechtsregel, die verouderd is in dezen zin, dat hij geschreven is voor een werkelijkheid die op het oogenblik niet meer bestaat, die volkomen *anders* is, dan men zich indertijd heeft voorgesteld. Dan behoort de wetsuitlegger een soortgelijk beginsel toe te passen, als Aristoteles hier heeft uitgesproken, en zich af te vragen: wat zou ik doen, wanneer ik nu in de gegeven omstandigheden wetgever was, wanneer ik, gegeven deze nieuwe verhoudingen, het recht moest vinden? Om het geval te nemen dat ik in eersten aanleg genoemd heb, het geval van Groningen en de Drentsche markgenooten, dan moeten wij zeggen: de omstandigheden zijn volkomen veranderd, maar hoe zouden degenen, die toen deze regeling hebben gemaakt, zich nu bij de veranderde omstandigheden de regeling hebben gedacht, wat hebben zij daarmede willen bereiken? Daarmede meen ik, dat men wel degelijk zijn beslissing zal kunnen vinden. „Ja”, zegt de heer Dijkstra: „dat is dan geen interpretatie meer.” Is dat geen interpretatie meer? Wij staan hier voor een bepaald geval, dat wij hebben *uit te leggen*, dus den *zin* op te maken van een bepaalde norm. En een norm — dit in antwoord aan den heer Stoop — is niet alleen norm in den zin van een wet, maar ook b.v. van een convenant, als wij hier hebben. Ik heb ook in mijn inleiding niet gesproken van wetsvoorschriften alleen, maar over uitlegging van een norm. Ik heb tweeërlei woorden gebruikt: ik heb gesproken van een wetsvoorschrift, een woordverbinding.

De heer STOOP: Ik dacht, dat dat een bijstelling was.

De heer Prof. KRANENBURG: Zeker, in de grammaticale interpretatie kon U het zoo opvatten, maar wanneer U verder mijn heele betoog van van morgen hebt gevolgd, dan kunt U daaruit afleiden, dat ik wel degelijk norm in het algemeen heb bedoeld. Wij staan hier toch wel degelijk voor een normtoepassing. Welnu, die normtoepassing blijft toch het vinden van den zin van die norm, ook wanneer ik toepas den regel van Aristoteles of dien van art. 1 van het Zwitsersche B.W. Want ik sta dan toch voor het feit, dat ik een *systeem* van normen voor mij vind en dat ik het verband en gevolg van dat systeem van normen te vinden heb. Als U dat geen uitlegging noemt, niet van deze speciale norm — want hier is dan geen speciale norm — maar van het geheele normensysteem, dan

gebruikt U een andere terminologie, dan men in het algemeen toepast. U kunt misschien zeggen: „het is een vrije interpretatie, een sociale interpretatie, een utilitaire interpretatie”, goed, maar een interpretatie blijft het.

Verschillende heeren hebben onderwerpen aangeroerd, die ik in dit verband ter zijde kan laten — hetgeen gelukkig is met het oog op den tijd, want als wij ons daarin wilden begeven, zouden wij nog een lang debat kunnen krijgen.

De heer Dooyeweerd heeft gemeend, dat mijn beschouwingen zich zouden baseeren op de opvatting, dat het rechtsbewustzijn der volksgenooten de eenige bron van geldend recht is. Waar staat het? Waar heb ik het vanmorgen gezegd? Dat is geenszins het geval. Ik sta niet eens op dat standpunt. Degenen, die gelezen hebben, wat ik daaromtrent geschreven heb, zullen weten, dat ik niet op het standpunt sta, dat *het* positief recht is *het* rechtsbewustzijn der volksgenooten. Ik heb juist mijn boek genoemd: positief recht *en* rechtsbewustzijn, en niet: Positief recht is rechtsbewustzijn. De strekking is te doen zien, wat de *verhouding* is tusschen positief recht en rechtsbewustzijn. Maar ik heb nooit gezegd — en in dat opzicht wijk ik af van prof. Krabbe — dat het rechtsbewustzijn der volksgenooten is positief recht.

De heer Prof. DOOYEWEERD: U ziet dat rechtsbewustzijn toch wel als een materiele rechtsbron. U kunt ook spreken van formeele rechtsbronnen. Maar op den achtergrond ziet U het rechtsbewustzijn toch wel als een materiele instantie!

De heer Prof. KRANENBURG: U gebruikt dat woord „bron” in tweeërlei zin. U kunt spreken van rechtsbron als bron van het positief recht. In die beteekenis gebruik ik het woord in denzelfden zin, als waarin iedereen het gebruikt: de wet, de gewoonte, de jurisprudentie en de wetenschap, dat zijn de bronnen van het positieve recht. Maar mijn rechtsphilosophische opvatting is wel, dat in dat positieve recht zich manifesteert een tendentie om in overeenstemming te zijn met het rechtsbewustzijn en (de heer Stoop heeft het volkomen terecht gezegd), ik meen, dat wanneer men niet aanneemt de wetmatigheid van het menschelijk rechtsbewustzijn, wij elkander nooit zullen kunnen verstaan, wanneer wij spreken over rechtvaardigheid, dat wij nooit van eenige rechtswetenschap zouden kunnen spreken. Maar, nogmaals, ik meen dat de heer Dooyeweerd dat hier eigenlijk bij gehaald heeft, zonder dat het in mijn inleiding besproken is. U kunt van het eene natuurlijk komen op het andere, ten slotte hangt alles samen, maar in mijn inleiding heb ik uitdrukkelijk gezegd: voor deze, mijn opvatting behoef ik niets meer te postuleeren dan de wetmatigheid van het rechtsbewustzijn. Wat de materiele inhoud van die wet is, is voor deze zaak van geen belang.

Daarom kan ik ook daarlaten de beschouwing, die de heer Von Schmid gewijd heeft aan het evenredigheidspostulaat, dat hij niet juist acht. Daarover laat zich natuurlijk debatteeren. Wij hebben tien jaar geleden daarover zeer uitvoerig en levendig gedebatteerd in deze vergadering (de heer Von Schmid was hier toen nog niet tegenwoordig), maar wanneer wij op het oogenblik daarop zouden ingaan, zouden wij, althans naar mijn meening, de grenzen van het onderwerp verre te buiten gaan. Sunt certi denique fines. Est modus in rebus. Wij moeten ons niet laten leiden op een gebied, dat buiten ons onderwerp ligt.

De heer Von Schmid heeft nog gezegd, dat het natuurrecht zou hebben geleid tot het uitvinden van de interpretatiemethoden. Ik geloof niet, dat dit juist is. Integendeel. Bij elk positief recht, bij elk systeem van regelen, van normen, dat is toe te passen — afgescheiden van de vraag, welke basis men daaraan geven wil, of men daaraan geven wil een theoretische, een utilistische of een natuurrechtelijke basis — bij elk systeem van regelen zal de toepassing staan voor de noodzakelijkheid om zich rekenschap te geven van de methoden van interpretatie, die zij

gebruikt, om den *zin* van die norm te vinden. Dat is ongetwijfeld het geval. Daarom zal elk jurist, welke rechtsphilosophische basis hij overigens ook aanvaardt, wanneer hij in de praktijk van het rechtsleven staat en wanneer hij in de praktijk het recht heeft toe te passen ongetwijfeld rekening moeten houden met de wijze van vinden van den zin van dien regel.

De heer Von Schmid heeft nog gezegd, dat de oorsprong van de grammaticale methode, de grond daarvoor, zou zijn de behoefte aan objectiviteit. Inderdaad, dat geloof ik ook wel. Ik zou zeggen: daar komt hij in het schuitje, dat ik bevaar en in strijd met het schuitje van den heer Duynstee. Er bestaat inderdaad behoefte aan rechtszekerheid en wanneer men dien eisch van rechtszekerheid voor de justitiabelen erkent als een goed (wat zeker erkend moet worden) dan is het ook begrijpelijk, dat men de oplossing zoekt in den vaststaanden zin van de woorden, want dien kunnen zij weten en daar hebben zij houvast aan. Maar nogmaals, daar heb ik alleen houvast aan binnen de grenzen, die ik in mijn inleiding heb uiteengezet, en die ik niet zal herhalen.

Ik meen hiermede de meeste en voornaamste bezwaren, die tegen mijn inleiding zijn ingebracht, te hebben beantwoord. Ik zou hiermede willen eindigen, dat wij toch geen vrede kunnen hebben met een interpreteren, zonder ons reken-schap te geven van een bepaalde methode, die daarbij wordt toegepast. In een brief van prof. van Apeldoorn uit Amsterdam, waarin hij mij bericht, dat hij verhinderd is hier aanwezig te zijn, schrijft deze: „interpretatie is een kunst”. Inderdaad, dat heb ik getracht aan het eind van mijn rede weer te geven: in interpreteren zit een element van kunst, van vaardigheid, van inzicht, van visie. „Maar”, zegt hij zeer terecht, „anderzijds kunnen wij geen vrede hebben met een kunst die niet geleid wordt door wetenschappelijk gefundeerde richtlijnen, want dan wordt zij sleurwerk, handwerk, en licht willekeur”. Ik geloof, dat hij volkomen gelijk heeft en dat het belang van het onderwerp, dat wij vandaag behandeld hebben, hierin is gelegen, dat men moet trachten te komen tot richtlijnen, die wij naar mijn meening, binnen zekere grenzen inderdaad vinden kunnen.

DE VOORZITTER: Dan rust op mij de aangename taak om den inleider dank te zeggen voor zijn belangwekkend, buitengewoon helder en duidelijk betoog en de debaters voor de gedachtenwisseling, waardoor zij, ieder op hun wijze, het betoog van den inleider hebben bekeken, hun meening daarover hebben gezegd en het naar hun levensbeschouwing hebben gecritiseerd en daarmede dat betoog aangevuld.

Ten slotte wil ik deze vergadering niet sluiten, alvorens den Hoogen Raad de erkentelijkheid der Vereeniging over te hebben gebracht, voor het feit, dat ons hoogste rechtscollège ook thans weer deze zaal ter beschikking onzer vereeniging heeft gesteld.